

***De facto* ongelijkheid tussen vrouwen en mannen, arbeid en zorg, mede in relatie tot het alimentatiestelsel¹**

Katharina Boele-Woelki, Tanja van der Lippe, Janneke Plantenga & Anne-Rigt Poortman

1. Proloog

Er is veel geschreven over de (on) gelijkheid tussen mannen en vrouwen. De Emancipatiemonitor van SCP/CBS (2012) geeft een goed beeld van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen wanneer het gaat om (bijvoorbeeld) de verdeling tussen betaalde en onbetaalde arbeid en het percentage vrouwen dat economisch zelfstandig is. De Emancipatiemonitor richt zich daarbij vooral op de relevante trends op het terrein van arbeid, zorg en politiek. Er is minder nadruk op de beleidsmatige vertaling van de geconstateerde verschillen. Dat is ook begrijpelijk, gegeven het feit dat over de trends veel minder discussie bestaat dan over de noodzaak van beleid. Om een voorbeeld te geven: zijn de verschillen in arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen nu het resultaat van verschillende preferenties van mannen en vrouwen, bijvoorbeeld met betrekking tot onbetaalde zorg, of zijn deze verschillen een gevolg van ongelijke kansen en mogelijkheden die door juridisch en sociaaleconomisch beleid (gedeeltelijk) kunnen worden rechtgezet? Wat andere woorden: hoe moeten we deze *de facto* ongelijkheid duiden?

Dat hierover in Nederland discussie bestaat, bleek ook in het voorjaar van 2013 bij het aanbieden van de Hoofdlijnenbrief over het Emancipatiebeleid van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (hierna: OCW) van 10 mei 2013 (Tweede Kamer 30 420). In de maatschappelijke discussie die volgde op uitspraken van minister Bussemaker, werd emancipatie deels gelijkgesteld aan keuzevrijheid; het *de facto* verschil is dan simpelweg het resultaat van een verschil in preferenties. Anderen wezen er op dat met name vrouwen worden aangesproken op het belang van onbetaalde zorgarbeid en dat een simpele verwijzing naar keuzevrijheid niet recht doet aan een ingewikkelde maatschappelijke werkelijkheid.

Het duiden van de *de facto* ongelijkheid is ook relevant omdat het feitelijke (arbeidsmarkt)gedrag van mannen en vrouwen onbedoelde gevolgen kan hebben. Met name wanneer het huwelijk niet stand houdt, kan het (gedeeltelijk) opgeven van de economische zelfstandigheid tijdens het huwelijk of geregistreerd

---

1 Deze bijdrage is gebaseerd op een *position paper* die in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap werd geschreven en in januari 2014 gereed kwam. Medewerking werd verleend door Dr. Merel Jonker (UU) en Dr. Naomi Spalter (VU).

partnerschap, voor de vrouw leiden tot financiële afhankelijkheid van de ex-partner en onder omstandigheden tot armoede en bijstandsafhankelijkheid. Voor de man kan deze keuze, afhankelijk van zijn draagkracht, leiden tot langdurige financiële verplichtingen in de vorm van partneralimentatie. Bij de keuze voor een traditionele taakverdeling lijken mannen en vrouwen zich van deze consequenties niet altijd bewust.

Tegen deze achtergrond heeft het ministerie van OCW de opdracht gegeven voor een *position paper* over *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen ten aanzien van arbeid en zorg, mede in relatie tot het alimentatierecht. Hierbij gaat het primair om een presentatie van de feiten. Hoe staat het met de ongelijke verdeling van arbeid en zorg en wat is de stand van zaken met betrekking tot het alimentatie recht? Tegelijkertijd is het voor de duiding van de feiten en de trends belangrijk om kennis te nemen van de verschillende noties van gelijkheid.

1.1. Noties van gelijkheid

Gelijkheid kan worden geïnterpreteerd als de aanwezigheid van gelijke kansen c.q. startposities. Mannen en vrouwen zouden op gelijke wijze gebruik moeten kunnen maken van hun kennis en kunde. Dit impliceert bijvoorbeeld dat jongens en meisjes gelijke kansen moeten hebben in het onderwijs en dat alle beroepen ook voor meisjes en jongens openstaan. Als hierin is voorzien, dan zijn eventuele verschillen in het feitelijke arbeidsproces een resultaat van een verschil in preferenties en het daarop volgend keuzeproces. Sociaaleconomische ongelijkheid, bijvoorbeeld in de verdeling van arbeid en zorg, staat in deze interpretatie dus niet haaks op *de jure* gelijkheid. Anderen gaat een dergelijk gelijkheidsbegrip niet ver genoeg en zij pleiten voor een meer ambitieuze invulling in de vorm van materiële gelijkheid. Échte gelijkheid zou niet alleen verwijzen naar gelijke startposities in bijvoorbeeld het onderwijs, maar zou zich moeten materialiseren in een gelijke verdeling van macht, inkomen, arbeid en aanzien. Sociaaleconomische ongelijkheid is hier dus een indicatie dat van werkelijke gelijkheid nog geen sprake is (zie voor een overzicht Lewis 2001; Lewis en Giullari 2005).

Ook in emancipatiekringen bestaan verschillende visies op gelijkheid. Aan de ene kant wordt ingezet op een gelijke verdeling van macht, inkomen en arbeid binnen de bestaande sociaal economische orde. Aan de andere kant wordt gewezen op het maatschappijkritische element binnen de emancipatiebeweging; gelijkheid kan in deze visie niet (alleen) betekenen dat vrouwen de mogelijkheid moeten krijgen om de traditionele rol van mannen te kiezen. Het zou veeleer moeten gaan om een gelijke waardering van die activiteiten die traditioneel door vrouwen worden gedaan. Dit debat over ‘sameness’ (waarin de huidige rol van mannen als voorbeeld geldt) en ‘difference’ (waarin de verschillende rol van vrouwen wordt opgewaarderd) dateert al uit de 19^e eeuw maar heeft nog steeds grote invloed op

de wijze waarop bestaande ongelijkheid wordt geïnterpreteerd (Plantenga et al. 2009).

Een interessante poging om deze tegenstelling te overbruggen is afkomstig van Nancy Fraser (1997). Fraser wijst erop dat het ‘sameness’ debat vooral dominant is in de Verenigde Staten, terwijl Europa (bijvoorbeeld via kostwinnersfaciliteiten) traditioneel inzet op ‘difference’ invulling van gelijkheid. Fraser stelt daar een derde model tegenover, dat een combinatie impliceert van gelijkheid, verschil en transformatie: ‘The trick is to imagine a social world in which citizens’ lives integrate wage earning, care giving, community activism, political participation and involvement in the associational life of civil society – while also leaving time for some fun’.

Het model van Fraser is niet direct te vertalen in allerlei beleidsmatige receptuur, maar het maakt wel duidelijk dat gelijkheid ook verwijst naar de rol van mannen. Het ‘transformationele’ element van haar gelijkheidsopvatting is dat iederéén verantwoordelijk is voor betaalde arbeid, zorg, maatschappelijke en politieke betrokkenheid en dat deze functies niet langer zijn verkaveld over mannen en vrouwen. Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat het kritische element in het gelijkheidsdebat vooral de visie op zorg c.q. onbetaalde arbeid betreft. In een simpel rechtlijnig gelijkheidsdenken wordt deze zorg uitbesteed via persoonlijke diensten dan wel van secundair belang geacht. Daar stelt de verschilbenadering tegenover dat uitbesteden van onbetaalde arbeid niet wenselijk en ook veelal onmogelijk is. Zorg is immers niet alleen een bepaald takenpakket. Het gaat ook om aandacht, persoonlijke betrokkenheid en fysieke aanwezigheid. De transformationele benadering stelt daar dan vervolgens tegenover dat dit weliswaar een terechte constatering is, maar dat aandacht en het tonen van betrokkenheid niet het alleenrecht is van vrouwen. In een rijke, volwaardige samenleving zou dit de verantwoordelijkheid moeten zijn van alle burgers (Fraser 1997).

In deze bijdrage zal de feitelijke taakverdeling van arbeid en zorg en de relatie met het alimentatierecht worden beschreven tegen de achtergrond van de verschillende noties van gelijkheid. Een belangrijke trend van de afgelopen jaren is dat de taakverdeling tijdens het huwelijk (of partnerschap) minder scherp is geworden; veel gehuwde dan wel samenwonende vrouwen participeren meer buitenshuis en zijn minder voltijds huisvrouw. Desalniettemin betekent het huwelijk, en dan met name het krijgen van kinderen, voor veel vrouwen dat het aantal uren betaalde arbeid wordt verminderd. Voor vrouwen is er dus sprake van een kindgerelateerde vermindering van de verdien capaciteit. Omdat kinderen behalve tijd ook geld kosten, zien we bij mannen de omgekeerde beweging: hier is veelal sprake van een kindgerelateerde toename van de verdien capaciteit. Een dergelijke (tijdelijke) vorm van specialisatie is op zich goed verdedigbaar, gegeven de veranderde gezinssamenstelling. Zorgelijker wordt het wanneer deze specialisatie zich over een lange periode voortzet en wanneer het huwelijk uiteindelijk niet stand houdt.

In dat geval wordt vooral de vrouw geconfronteerd met de negatieve consequenties van de gezamenlijke keuze in termen van inkomen- en bestaanszekerheid.

Vanuit een simpel, rechtlijnig gelijkheidsperspectief (het denken in termen van ‘sameness’) noopt deze situatie niet direct tot aanvullende wet- en regelgeving. Immers in een situatie van *de jure* gelijkheid is de feitelijke arbeidsverdeling vooral het resultaat van persoonlijke beslissingen van de partners en datzelfde geldt voor de beslissing tot scheiding. De financiële consequenties zijn dan ook voor rekening van de partners, met die kanttekening dat er natuurlijk wel onderling afspraken kunnen worden gemaakt met betrekking tot de financiële afhandeling en de verdeling van het vermogen. In de praktijk wordt de afhankelijke partner althans gedeeltelijk beschermd in die zin dat gescheiden vrouwen een beroep kunnen doen op een bijstandsuitkering, dan wel financieel worden ondersteund middels een alimentatie-uitkering. Helemaal zonder discussie is deze situatie echter niet. Zo kent Nederland een lang debat over de vraag of gescheiden moeders nu primair kostwinners zijn die alleen wat extra steun nodig hebben voor hun zorgtaken (een visie die sterk is geënt op de gelijkheidsbenadering), of veeleer moeten worden beschouwd als voltijds zorgenden die extra ondersteuning nodig hebben in de financiële sfeer (een visie geënt op de verschilbenadering) (Bussemaker et al. 1997). Het beantwoorden van deze vraag bepaalt mede de vormgeving van de alimentatieregeling, bijvoorbeeld wanneer het gaat om de toegang en de duur van de regeling.

1.2. Vraagstelling

Tegen deze achtergrond is het doel van deze bijdrage om een drietal probleemvelden vanuit een multidisciplinair perspectief te onderzoeken en van mogelijke antwoorden te voorzien:

1. De oorzaken van de *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. De zorg- en arbeidsverdeling (wie zorgt er voor de kinderen en wie voor het inkomen) staat centraal. Welke economische, maatschappelijke, culturele en juridische redenen en oorzaken bepalen deze verdeling?
2. De huidige maatschappelijke realiteit laat gemiddeld bij vrouwen een kind-gerelateerde (relatieve) vermindering van de verdien capaciteit zien en bij mannen een kind-gerelateerde (relatieve) vermeerdering. In hoeverre is hierin een convergentie te verwachten?
3. De vraag hoe het systeem van partneralimentatie aansluit op de maatschappelijke realiteit (zie vraag 1). Welke prikkel gaat uit van het systeem van partneralimentatie met betrekking tot de zorg- en arbeidsverdeling?

1.3. *Opbouw*

Deze bijdrage is als volgt gestructureerd.

Paragraaf 2 geeft een beeld van de *de facto* ongelijkheid van mannen en vrouwen op een aantal dimensies, namelijk arbeidsparticipatie, economische zelfstandigheid, inkomen en de verdeling van zorg. Waar mogelijk wordt ingegaan op veranderingen hierin over de tijd. Gegeven de nadruk op de gezinsgerelateerde patronen, wordt ook nadrukkelijk de ongelijkheid tijdens en na het huwelijk geanalyseerd. Bij de situatie na scheiding wordt tevens nagegaan hoe vaak alimentatie wordt betaald en hoe hoog de alimentatiebedragen zijn. De financiële bijdrage van de ex-partner is immers van invloed op de economische zelfstandigheid.

Paragraaf 3 onderzoekt de positie van mannen en vrouwen vanuit juridisch perspectief. Belangrijk uitgangspunt in dit verband is dat er sprake is van *de jure* gelijkheid; het adagium in het relatierecht is dat geen onderscheid naar geslacht mag worden gemaakt. In deze paragraaf wordt aangegeven waarom zich vooral in het laatste decennium onder invloed van het gelijkheidsbeginsel wijzigingen hebben voorgedaan. De ratio van nieuwe regelingen en de discussie over bestaande regelingen wordt geanalyseerd. Het juridisch perspectief biedt immers het kader waarbinnen de familierelatie en de (on-)afhankelijkheid van de ene partner ten opzichte van de andere partner zich voordoet. Daarnaast is binnen het recht eventueel het instrumentarium te vinden dat de *de facto* ongelijkheid zou kunnen opheffen, dan wel zou kunnen compenseren. Een drietal terreinen die de economische zelfstandigheid van partners ten opzichte van elkaar kunnen beïnvloeden, wordt nader onderzocht: het huwelijksvermogensrecht, het partneralimentatierecht en de uitoefening van het ouderlijk gezag.

In paragraaf 4 tenslotte wordt bezien of en hoe de twee perspectieven op elkaar aansluiten en waar dit niet het geval is. Sluit het recht aan bij de sociaaleconomische werkelijkheid of loopt het ene ten opzichte van het andere voorop? Of bestaan twee werelden met hun eigen regels, wetmatigheden en logica naast elkaar: het recht enerzijds en de (sociaal-economische) werkelijkheid anderzijds? Een tweetal scenario's wordt geschetst.

De epiloog tenslotte bevat een algemene beschouwing over de vraag in hoeverre de huidige regeling van de partneralimentatie nog aansluit bij het anderhalfverdienersmodel.

2. **Trends in *de facto* ongelijkheid: de empirische context vanuit socio-economisch perspectief**

Deze paragraaf richt zich om te beginnen op de veranderingen die zich hebben voorgedaan in de arbeidsmarktdeelname van gehuwde en gescheiden mannen

en vrouwen (par. 2.1). Uit de gegevens blijkt dat vooral het arbeidsmarktgedrag van gehuwde/samenwonende moeders sterk is veranderd; veel meer moeders dan voorheen zijn actief op de arbeidsmarkt. Het veranderde arbeidsmarktgedrag tijdens de gezinsfase heeft ook invloed op het participatiepatroon na echtscheiding terwijl het veranderende participatiegedrag op zijn beurt een positief effect heeft op de economische zelfstandigheid van gehuwde en gescheiden moeders (par. 2.2). Om meer inzicht te krijgen in de achtergronden van economische zelfstandigheid wordt specifiek aandacht besteed aan de verschillen in inkomen tussen gehuwde/samenwonende en gescheiden mannen en vrouwen en de bronnen van inkomen (par. 2.3). De verdeling van zorg bij gehuwde/samenwonen paren en de verblijfplaats van het kind bij gescheiden ouders geeft meer zicht op de verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen (par. 2.4). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (par. 2.5).

Om de veranderingen te kunnen onderzoeken is gebruik gemaakt van CBS data, zodat een representatief beeld kan worden gegeven van de trends in de tijd. Iedere paragraaf begint met het onderscheid tussen gehuwde/samenwonende en gescheiden mannen en vrouwen. Waar mogelijk zijn vervolgens de tijdreeksen uitgesplitst naar mannen en vrouwen met en zonder thuiswonende of minderjarige kinderen. In principe zijn de analyses gebaseerd op de potentiële beroepsbevolking (dat wil zeggen iedereen tussen 15 en 65 jaar). In die gevallen waarin dat niet mogelijk was, is dat in de tekst aangegeven. Er is gepoogd de gegevens steeds voor een langere periode te presenteren. Met betrekking tot de algemene arbeidsmarktparticipatie is dat ook goed mogelijk; maar voor arbeidsdeelname van gescheiden moeders zijn slechts gegevens voor een periode van de laatste 10 jaar beschikbaar. Bij de presentatie van tijdreeksen moet er wel rekening mee gehouden worden dat het hier niet gaat om panel data.² Wanneer gescheiden mensen bijvoorbeeld een partner vinden, behoren zij niet langer tot de groep van gescheiden personen maar tot de ‘groep met partner’.

2.1. Ontwikkelingen in arbeidsdeelname van gehuwde/samenwonende en gescheiden mannen en vrouwen

Arbidsdeelname van paren met en zonder kinderen

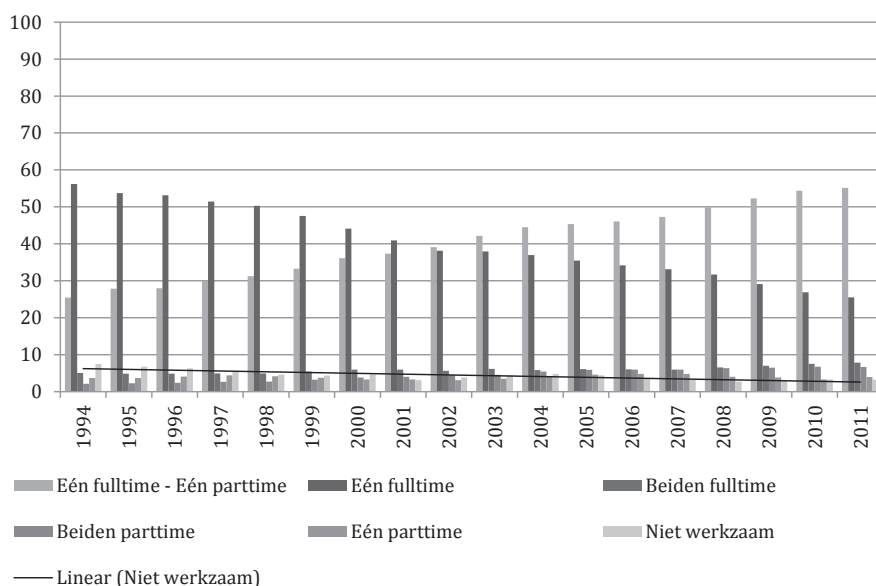
Figuur 1 illustreert de opkomst van het anderhalfverdienersmodel voor paren met minderjarige kinderen in Nederland sinds het midden van de jaren negentig; de afgelopen decennia zijn moeders massaal toegestroomd tot de arbeidsmarkt. Het traditionele kostwinnersmodel waarin slechts één partner fulltime werkt, is de afgelopen twintig jaar sterk afgenomen. In 1994 was het kostwinnersmodel nog sturend voor bijna 57% van de paren; in 2011 is dit percentage gedaald naar 24%. Het percentage paren waarbij de ene partner fulltime werkt en de andere partner

---

2 Panel data staat voor meerdere observaties van meerdere variabelen op verschillende momenten.

parttime is daarentegen sterk toegenomen; van alle paren volgt nu ruim 52% dit anderhalfverdienersmodel. Daarentegen is tweemaal voltijds of tweemaal deeltijds nog weinig populair; het percentage paren met een dergelijk arbeidspatroon is de laatste jaren nauwelijks toegenomen.

Figuur 1. Arbeidsdeelname paren potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar) met minderjarige kinderen, 1994-2011 (in percentages).

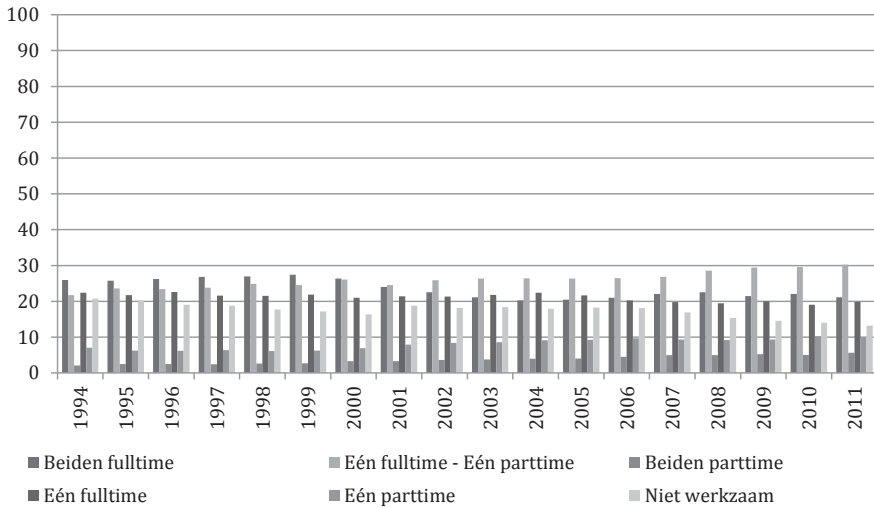

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft paren: twee op basis van huwelijk, partnerschapsregistratie of samenwoningrelatie bij elkaar behorende personen in de leeftijd van 15 tot 65 jaar. Zij worden als werkzaam beschouwd als ze een baan hebben van tenminste twaalf uur per week. Niet werkzaam zijn diegene die een baan van minder dan twaalf uur per week hebben of die niet werken.

Figuur 2 illustreert het arbeidsmarktgedrag van paren zonder kinderen; de veranderingen zijn hier aanzienlijk minder groot. Het anderhalfverdienersmodel is in de onderzochte periode wel iets in populariteit toegenomen (van 21,7% naar 30,2%), maar de situatie in 2011 laat vooral zien dat het feitelijke arbeidsmarktgedrag onder paren zonder kinderen tamelijk divers is. Dit is ongetwijfeld mede een gevolg van het feit dat de groep ook vrij heterogeen is. Deels gaat het om jonge paren zonder kinderen, deels om oudere paren waarvan de kinderen al het huis uit zijn.

Figuur 2. Arbeidsdeelname paren potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar) zonder minderjarige kinderen, 1994-2011 (in percentages).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft paren: twee op basis van huwelijk, partnerschapsregistratie of samenwoningrelatie bij elkaar behorende personen in de leeftijd van 15 tot 65 jaar. Zij worden als werkzaam beschouwd als ze een baan hebben van tenminste twaalf uur per week. Niet werkzaam zijn diegenen die een baan van minder dan twaalf uur per week hebben of die niet werken.

Arbeidsdeelname gehuwde en gescheiden vrouwen met kinderen

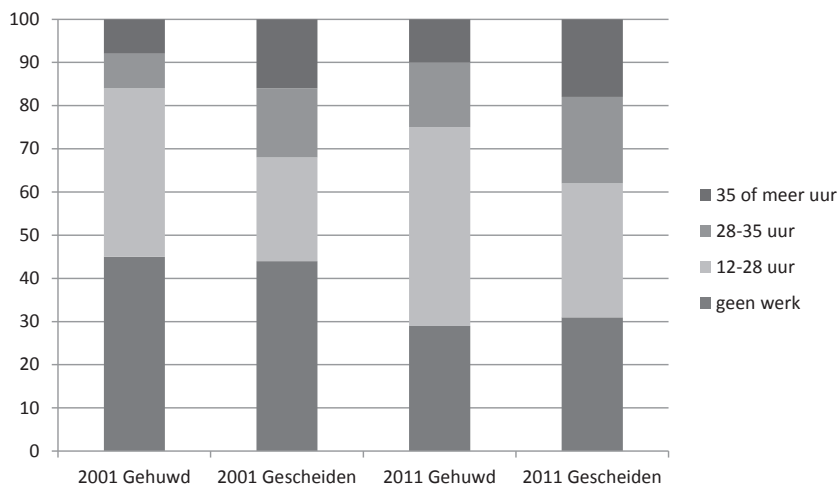
Het veranderende arbeidsmarktgedrag van gehuwde/samenwonende vrouwen met kinderen lijkt zich voort te zetten na het huwelijk; in figuur 3 is de arbeidsdeelname van gehuwde en gescheiden moeders tussen 2001 en 2011 weergegeven. Vanwege de beschikbare data is de tijdspanne noodgedwongen korter dan bij figuur 1 en 2. Bovendien zijn de gegevens enkel beschikbaar voor vrouwen met kinderen en niet voor vrouwen zonder kinderen of voor mannen.

Uit figuur 3 blijkt dat het percentage van de gehuwde en gescheiden moeders die de afgelopen 10 jaar 12 tot 35 uur per week is gaan werken, is gegroeid. Dit is ten koste gegaan van het niet-werken; voltijds werken is onder beide groepen nauwelijks toegenomen.

Een vergelijking tussen gehuwde en gescheiden moeders leert dat gescheiden moeders evenveel participeren op de arbeidsmarkt als gehuwde moeders, maar dit vaker doen in grotere deeltijd- of zelfs voltijdbanen dan gehuwde moeders. Het lijkt waarschijnlijk dat een dergelijk verschil in participatiegedrag mede een gevolg is van de structuur van de sociale zekerheid, in die zin dat voor gescheiden moeders een kleine deeltijd baan, vanwege de inkomensvoet in de WWB-uitkering, financieel minder interessant is.

Figuur 3. Arbeidsdeelname gehuwde en gescheiden vrouwen in potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar) met thuiswonende minderjarige kinderen, 2001 en 2011 (in percentages).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft gehuwde en gescheiden vrouwen met minimaal één thuiswonend kind van maximaal 18 jaar. Zij worden als werkzaam beschouwd als ze een baan hebben van tenminste twaalf uur per week. Geen werk zijn degenen die een baan van minder dan twaalf uur per week hebben of niet werken.

Deze informatie is niet beschikbaar voor vrouwen zonder kinderen of voor mannen (met of zonder kinderen).

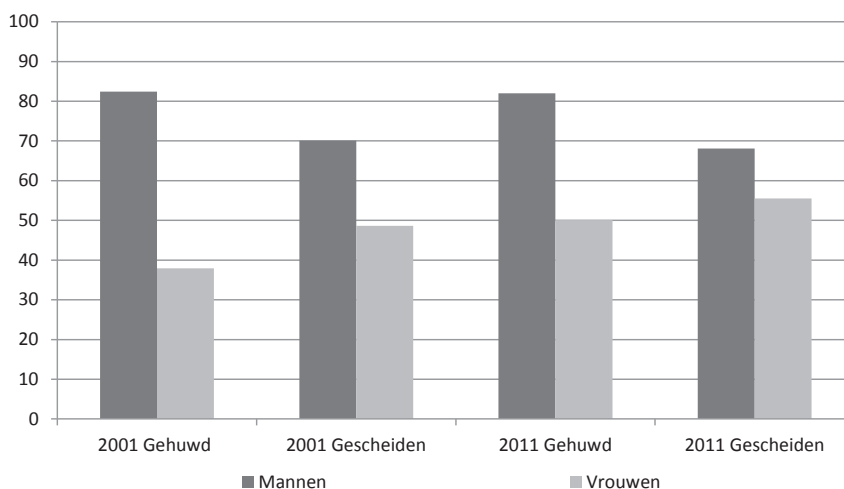
2.2. Ontwikkelingen in economische zelfstandigheid van gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen

Het veranderende arbeidsmarktgedrag van moeders kan gevolgen hebben voor hun economische zelfstandigheid. Volgens de definitie van het Centraal Bureau voor de Statistiek wordt iemand als economisch zelfstandig beschouwd als 'het individuele netto inkomen uit arbeid en eigen onderneming op of boven de drempelwaarde ligt van de beleidsnorm voor het individuele inkomensminimum. Die drempelwaarde is gelijkgesteld aan 70% van het wettelijke netto minimumloon, ofwel de netto bijstand van een alleenstaande'.

Figuur 4 laat zien dat het percentage economisch zelfstandige gehuwde en gescheiden mannen sinds 2001 min of meer stabiel is gebleven: circa 80% van de gehuwde mannen verdient meer dan 70% van het minimumloon, en circa 70% van de gescheiden mannen. Bij vrouwen is er sinds 2001 meer veranderd. De toenemende arbeidsmarktparticipatie van zowel gehuwde als gescheiden vrouwen vertaalt zich voor beide groepen in een grotere mate van economische zelfstandigheid, zoals is af te lezen uit figuur 4. In de periode 2001-2011 is het

percentage economisch zelfstandige gehuwde vrouwen toegenomen van 37,9% naar 50%, terwijl in de zelfde periode voor gescheiden vrouwen het percentage is toegenomen van 48,6% naar 55,5%. Voor gehuwde en gescheiden vrouwen geldt derhalve eenzelfde trend; in beide gevallen stijgt de economische zelfstandigheid over de jaren. Wel verloopt de stijging tussen 2001 en 2011 voor gehuwde vrouwen sneller dan voor gescheiden vrouwen. Hierdoor neemt tussen 2001 en 2011 het verschil in economische zelfstandigheid tussen beide groepen af.

Figuur 4. Gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen in potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar): economisch zelfstandig, 2001 en 2011 (in percentages).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen in de potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar). Onbekend of zij (thuiswonende) kinderen hebben.

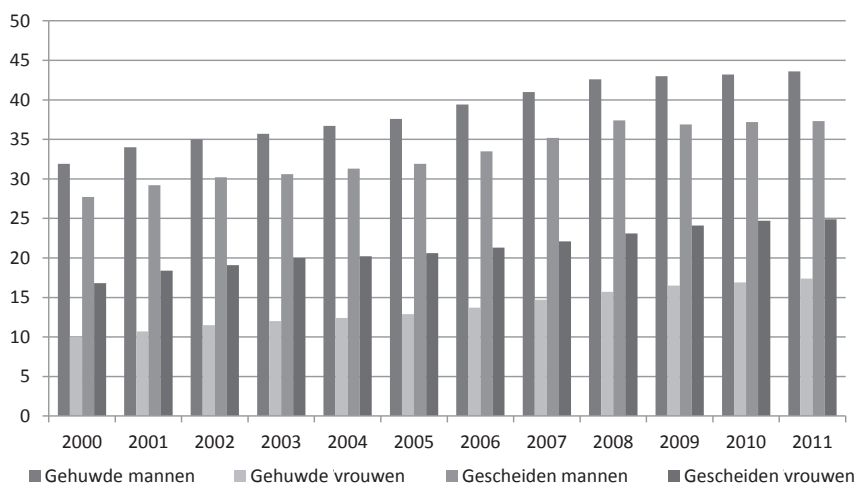
2.3. *Vergelijking inkomen gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen*

De hier gehanteerde definitie van economische zelfstandigheid geeft in feite aan of het inkomen van personen een zekere drempelwaarde haalt. Het laat echter niet zien hoeveel mannen en vrouwen precies verdienen en hoe groot de verschillen tussen die groepen zijn. De hoogte van het inkomen (in absolute zin) geeft evenwel meer informatie over ‘gelijkheid’ in en na het huwelijk. Om hier meer zicht op te krijgen, is het inkomen van gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen geanalyseerd. Eerst wordt het gemiddeld persoonlijk inkomen besproken, vervolgens de samenstelling van het inkomen, waarna tot slot wordt ingegaan op het belang van alimentatie in het inkomen van gescheiden mannen en vrouwen.

Gemiddeld persoonlijk inkomen

Het gemiddeld persoonlijk inkomen bevat het ‘inkomen uit arbeid, inkomen uit eigen onderneming, uitkering inkomensverzekeringen en uitkering sociale voorzieningen (met uitzondering van kinderbijslag)’ (CBS, 2012). Zowel in het inkomen van gehuwde mannen als in dat van gehuwde vrouwen is over de jaren een stijgende lijn te zien. Mannen verdienen in 2011 30% meer dan in 2001 en vrouwen 60%. Figuur 5 illustreert echter ook dat ondanks de stijging van het relatieve inkomen, het gemiddeld persoonlijk inkomen van vrouwen nog steeds veel lager is dan dat van mannen; in 2011 verdienen gehuwde mannen gemiddeld 2,5 keer meer dan gehuwde vrouwen. Dit lagere inkomen is de resultante van zowel een lagere arbeidsmarktparticipatie in uren per week als ook een gemiddeld lager uurloon.

Figuur 5. Gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen (15-65 jaar en ouder): gemiddeld inkomen, 2001-2011 (x 1000 euro).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen

Betreft gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen (15-65 jaar en ouder) met inkomen gedurende deel van het jaar, het hele jaar of zonder inkomen.

Onbekend of zij (thuiswonende) kinderen hebben.

Ook het gemiddeld persoonlijk inkomen van gescheiden mannen is hoger dan dat van gescheiden vrouwen. Het verschil tussen gescheiden mannen en gescheiden vrouwen is over de afgelopen periode echter wel veel kleiner geworden. Gescheiden mannen hadden in 2011 circa 1,5 keer meer inkomen dan gescheiden vrouwen. Dit relatief kleine verschil (in ieder geval ten opzichte van gehuwde mannen en vrouwen) komt onder andere doordat gescheiden mannen minder verdienen dan gehuwde mannen en gescheiden vrouwen juist meer verdienen dan gehuwde vrouwen.

Samenstelling inkomen

Tabel 1 geeft een nog gedetailleerder beeld van het onder het persoonlijk bruto inkomen moet worden begrepen. Het persoonlijk bruto-inkomen bestaat uit inkomen uit arbeid, eigen onderneming en vermogen, vermeerderd met uitkeringen van inkomensverzekeringen en sociale voorzieningen en de ontvangen inkomensoverdrachten. Er zijn geen beschikbare gegevens over inkomen uit vermogen en de ontvangen gebonden overdrachten. Deze worden daarom buiten beschouwing gehouden. Voor de juiste interpretatie van tabel 1 en 2 is het verder belangrijk om op te merken dat het hier alleen personen betreft met een vast inkomen; niet werkende mannen en vrouwen zijn dus niet meegenomen (zie noot bij de tabel).

Uit de gegevens blijkt opnieuw dat – onder de personen met een vast inkomen – het inkomen van gescheiden mannen lager ligt dan dat van gehuwden mannen (in 2011 47.000 versus 59.100), terwijl bij vrouwen het inkomen van gescheiden vrouwen juist hoger ligt dan gehuwde vrouwen (31.100 versus 26.900). Al eerder is opgemerkt dat dit effect mede wordt veroorzaakt door de structuur van de sociale zekerheid, in die zin dat kleine deeltijdbanen voor gescheiden vrouwen weinig aantrekkelijk zijn. Als gescheiden vrouwen dus werken, werken ze gemiddeld genomen in grotere banen met als gevolg een hoger inkomen. Wordt vervolgens de structuur van het primair bruto inkomen vergeleken, dan blijkt dat gescheiden vrouwen afhankelijker zijn van sociale voorzieningen en inkomensoverdrachten (waaronder alimentatie) dan mannen. Tegelijkertijd neemt het aandeel van deze inkomensbestanddelen wel af. In 2001 bedroeg het aandeel van het inkomensbestanddeel sociale voorzieningen en inkomensoverdrachten nog 19,9% van het persoonlijk bruto inkomen van gescheiden vrouwen; in 2011 is dit aandeel gedaald tot 10,7%.

Tabel 1. Gehuwde mannen en vrouwen (15-64 jaar): inkomensbestanddelen van het persoonlijk bruto inkomen (in percentages), en het gemiddelde persoonlijk bruto inkomen (in euro's), 2001 en 2011.

	Man		Man		Vrouw		Vrouw	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
	totaal	Met kinderen	totaal	Met kinderen	Totaal	Met kinderen	Totaal	Met kinderen
Persoonlijk primair inkomen	90.8	95.7	91.2	95.6	89.7	92.5	91.0	93.8
Uitkering inkomensverzekeringen	8.8	3.9	8.4	4.1	8.4	5.7	7.7	4.9
Uitkering sociale voorzieningen	0.4	0.3	0.3	0.3	1.7	1.7	1.1	1.1
Ontvangen inkomensoverdrachten	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%		
Gemiddeld persoonlijk bruto inkomen (in euros)	44.900	46.700	59.100	62.100	17.900	16.800	26.900	26.800

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen met vast inkomen gedurende een deel van het jaar en gedurende het hele jaar. Het is dus exclusief personen die niet werken.

Aandeel van bruto-inkomen is het aandeel van het betreffende inkomensbestanddeel in het persoonlijk bruto-inkomen van het totaal aantal personen per categorie. Het persoonlijk bruto-inkomen bestaat uit het persoonlijk primair inkomen (inkomen uit arbeid en inkomen uit eigen onderneming) verhoogd met de uitkering inkomensverzekeringen en de uitkering sociale voorziening. Kinderbijslag en de ontvangsten gebonden overdrachten zijn buiten beschouwing gelaten.

Gemiddeld bedrag is het gemiddelde bedrag per persoon dat het betreffende inkomensbestanddeel heeft.

Ontvangen inkomensoverdrachten bestaat uit partneralimentatie.

Onbekend of zij (thuiswonende) kinderen hebben.

Tabel 2. Gescheiden mannen en vrouwen (15-64 jaar): inkomensbestanddelen van het persoonlijk bruto inkomen (in percentages), en het gemiddelde persoonlijk bruto inkomen (in euro's), 2001 en 2011.

	Man		Man		Vrouw		Vrouw	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
	totaal	Met kinderen	Met kinderen	totaal	Totaal	Met kinderen	Totaal	Met kinderen
Persoonlijk primair inkomen	84.6	90.3	91.3	84.2	71.2	71.4	76.8	80.5
Uitkering inkomensverzekeringen	12.8	7.7	7.6	13.5	12.8	8.7	13.4	8.6
Uitkering sociale voorzieningen	2.5	2.1	1.0	2.2	12.3	15.7	7.3	7.8
Ontvangen inkomensoverdrachten	0.0	0.0	0.0	0.0	3.7	4.2	2.5	2.9
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Gemiddeld persoonlijk bruto inkomen (in euro's)	36.400	41.300	53.400	47.000	22.400	21.400	31.100	30.400

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Betreft gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen met vast inkomen gedurende een deel van het jaar en gedurende het hele jaar. Het is dus exclusief personen die niet werken.

Aandeel van bruto-inkomen is het aandeel van het betreffende inkomensbestanddeel in het persoonlijk bruto-inkomen van het totaal aantal personen per categorie. Het persoonlijk bruto-inkomen bestaat uit het persoonlijk primair inkomen (inkomen uit arbeid en inkomen uit eigen onderneming) verhoogd met de uitkering inkomensverzekeringen en de uitkering sociale voorziening. Kinderbijslag en de ontvangen gebonden overdrachten zijn buiten beschouwing gelaten.

Gemiddeld bedrag is het gemiddelde bedrag per persoon dat het betreffende inkomensbestanddeel heeft.

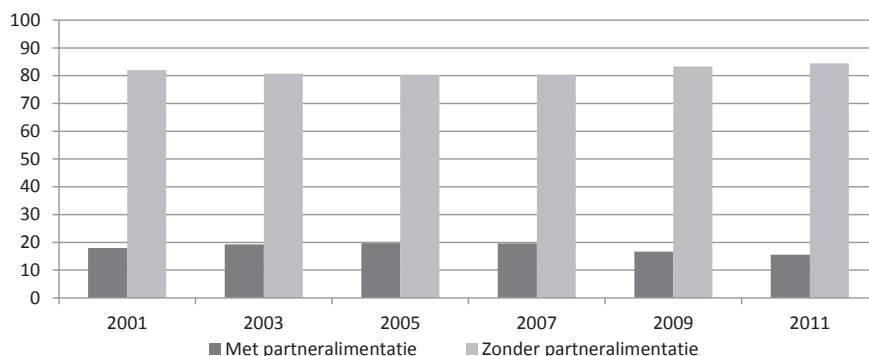
Ontvangen inkomensoverdrachten bestaat uit partneralimentatie.

Onbekend of zij (thuiswonende) kinderen hebben.

Partneralimentatie

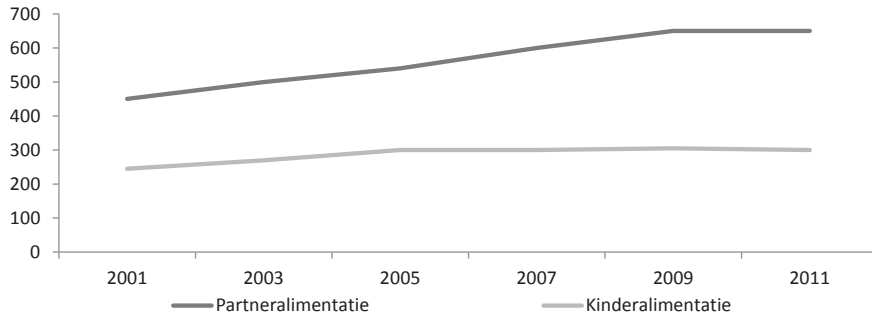
Gegeven het specifieke onderwerp van deze bijdrage presenteert figuur 6 tenslotte de stand van zaken met betrekking tot partneralimentatie. Het Centraal Bureau voor de Statistiek definieert partneralimentatie als ‘financiële bijdrage van een gescheiden persoon aan het levensonderhoud van zijn/haar ex-partner’. Partneralimentatie kan worden verzocht door de ex-partner als hij of zij behoeftig is. De rechter bepaalt vervolgens of de andere partner draagkrachtig is om alimentatie voor een beperkte duur (maximaal 12 jaar) te betalen; (ex-) echtgenoten hebben ook de mogelijkheid om afspraken over partneralimentatie te maken (zie verder onder 3.1). Figuur 6 laat zien dat het percentage echtscheidingen waarbij partneralimentatie werd toegewezen is afgenomen van 17,9% in 2001 tot 15,5% in 2011. Uit figuur 7 blijkt evenwel dat het bedrag dat aan partneralimentatie wordt betaald, is gestegen. In 2001 was het mediane bedrag (dat wil zeggen de middelste waarde in de verdeling) dat aan partneralimentatie werd betaald nog 450 euro per maand; in 2011 is dit toegenomen tot 650 euro per maand. Kinderalimentatie is vanaf 2001 tot 2005 gestegen van 270 euro (per kind) naar 300 euro en is sindsdien gelijk gebleven.

Figuur 6. Beëindigde echtscheidingsprocedures, aandeel met en zonder toegewezen partneralimentatie, 2001-2011 (in percentages).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Figuur 7. Partner- en kinderalimentatie, mediane bedrag per maand (in euro's).

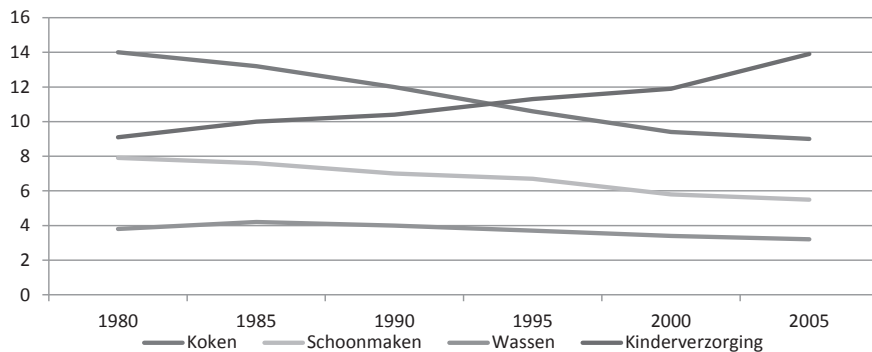
Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

2.4. Ontwikkelingen in verdeling van zorg van gehuwde en gescheiden mensen

Veranderingen in verdeling huishoudelijke taken en zorg bij gehuwde mensen

De toenemende arbeidsmarktparticipatie van moeders impliceert dat er meer tijd wordt besteed aan betaalde arbeid. De vraag is dan hoe deze extra tijd wordt gecompenseerd. Figuur 8 laat zien dat de toenemende arbeidsmarktparticipatie in ieder geval niet wordt gecompenseerd door minder tijd aan kinderverzorging te besteden; vergeleken met 1980 besteden vrouwen in 2005 hieraan juist aanzienlijk meer tijd. Het is veeleer zo dat vrouwen minder tijd besteden aan koken, schoonmaken en wassen. Waarschijnlijk speelt hier de toenemende beschikbaarheid van halffabricaten en/of huishoudelijke apparaten een rol, terwijl daarnaast niet is uit te sluiten dat de eisen zijn veranderd die aan het huishouden worden gesteld. Overigens is een meer recent cijfer dan 2005 nog niet beschikbaar.

Figuur 8. Tijdsbesteding van vrouw met thuiswonende kinderen aan zorg en huishoudelijke taken, 1980-2005 (in uren per week).

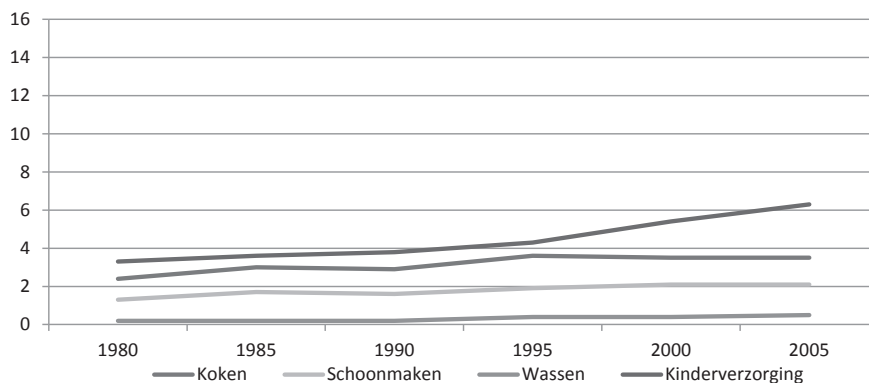

Bron: TBO, 1980-2005.

In dezelfde periode zijn mannen meer tijd gaan besteden aan huishoudelijke taken. Ook hier is de grootste stijging te vinden in de tijd die wordt besteed aan de zorg voor kinderen, zoals is af te lezen in figuur 9.

Figuur 9. Tijdsbesteding van man met thuiswonende kinderen aan zorg en huishoudelijke taken, 1980-2005 (in uren per week).

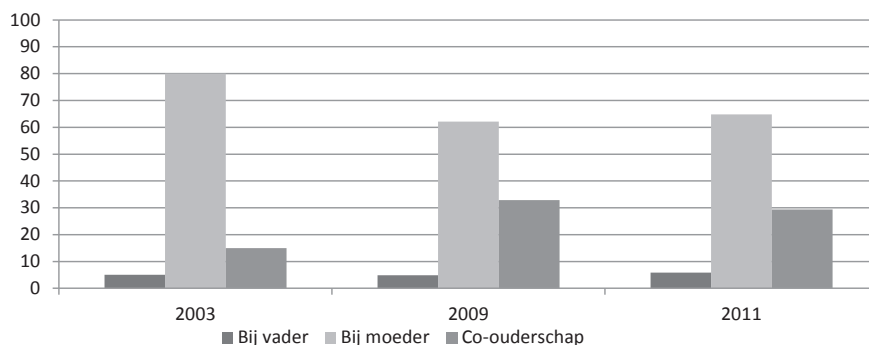

Bron: TBO, 1980-2005.

Veranderingen in verdeling huishoudelijke taken en zorg bij gescheiden mensen

Na de scheiding kan van een verdeling van huishoudelijke taken niet echt meer sprake zijn. Wel kan worden nagegaan bij welke ouder het kind woonachtig is. Op deze manier kan een redelijk beeld worden verkregen van de verdeling van de zorg van de kinderen na de scheiding. Uit figuur 10 is af te lezen dat in alle drie de weergegeven jaren kinderen in de meeste gevallen woonachtig zijn bij hun moeder. In 2003 gold dit voor 80% van de betreffende kinderen, in 2011 is dit percentage gezakt naar 65%. In 2011 ligt het verblijfsco-ouderschap op bijna 30%. Het is waarschijnlijk dat de in 2009 ingevoerde wetswijziging inzake gelijkwaardig ouderschap (zie onder 3.2) hierbij een rol speelt.

Figuur 10. Kinderen woonachtig bij vader, moeder of verblijfsco-ouderschap, 2003-2011 (in percentages).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen & De Graaf, 2005.

2.5. *Samenvatting*

De in hoofdstuk 2 gepresenteerde gegevens illustreren de opkomst van het anderhalfverdienersmodel in Nederland. Steeds meer moeders zijn actief op de arbeidsmarkt en steeds meer moeders verdienen een eigen inkomen. Het veranderende arbeidsmarktgedrag van moeders, heeft ook gevolgen voor de sociaal-economische positie van gescheiden vrouwen. De afgelopen 10 jaar is de arbeidsmarktparticipatie onder gescheiden vrouwen toegenomen en datzelfde geldt voor de mate van economische zelfstandigheid. Er is dus sprake van een afnemende *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Ondanks deze (positieve) trend is er nog steeds sprake van aanzienlijke verschillen. Zo is het gemiddelde (persoonlijke) inkomen van vrouwen nog steeds veel lager dan dat van mannen en is ook onder gescheiden werkende mannen en vrouwen nog steeds sprake van een aanzienlijk inkomensverschil. Wat betreft de ontwikkelingen in partneralimentatie valt op dat het aandeel met toegewezen partneralimentatie weliswaar daalt, maar dat het mediane bedrag dat aan partneralimentatie wordt betaald toeneemt.

De vraag is nu wat deze ontwikkelingen van de *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen betekenen voor de *de jure* gelijkheid van mannen en vrouwen – vooral ook in de relatie met het alimentatiestelsel.

3. *De jure* gelijkheid van (ex-)echtgenoten, partners en ouders

In deze paragraaf worden de bevindingen van de vorige paragraaf in het wettelijke kader van het Nederlandse familierecht geplaatst. Wat zijn de gelijkheidsnoties die binnen het familierecht figureren, vooral in scheidingssituaties? Voorop staat dat de Nederlandse overheid op grond van internationale verdragen gebonden is de gelijkheid van mannen en vrouwen te garanderen. Het gelijkheidsbeginsel vormt derhalve ook een van de uitgangspunten in het relatierecht. Zowel mannen als vrouwen kunnen na echtscheiding of na de beëindiging van een geregistreerd partnerschap financieel verantwoordelijk voor de ex-partner blijven en als ouders blijven zij het gezag over hun kinderen gezamenlijk uitoefenen. Terwijl de wet alleen voorziet in een vermogensverdeling en een alimentatieplicht tussen (gewezen) echtgenoten/partners ingeval van (ontbinding van) een formele relatie (huwelijk, geregistreerd partnerschap) en derhalve (gewezen) partners van een samenwoning dergelijke aanspraken niet kunnen maken, wordt bij de vraag wie na de scheiding van de ouders voor de kinderen blijft zorgen geen verschil gemaakt tussen formele en informele relaties. Echtgenoten en partners kunnen binnen het in beginsel dwingende familierecht op bepaalde terreinen zelf de inhoud van hun wederzijdse rechten en plichten bindend regelen. Daartoe behoren de vermogensrechtelijke gevolgen van het huwelijk (par. 3.1) de onderhoudsplicht van echtgenoten/partners (par. 3.2) en de gezamenlijke zorg voor de kinderen (par. 3.3). De ontwikkelingen die zich in de afgelopen decennia op deze terreinen

hebben voorgedaan worden in het navolgende geanalyseerd. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting (par. 3.4).

3.1. De algehele gemeenschap van goederen

Kenmerken van het huwelijksvermogensrecht

Het huwelijk heeft verstrekkende gevolgen voor de eigendomspositie van beide echtgenoten. Op het moment van voltrekking van het huwelijk ontstaat tussen de echtgenoten van rechtswege een algehele gemeenschap van goederen voor zover zij daarvan niet bij huwelijksvoorwaarden zijn afgeweken. Iedere echtgenoot is eigenaar van de helft van het gemeenschappelijke vermogen en bij de ontbinding van het huwelijk vindt een gelijkelijke verdeling plaats. Deze algehele gemeenschap van goederen, die in Nederland in 1838 werd ingevoerd, omvat alle goederen die vóór en tijdens het huwelijk door de echtgenoten werden verworven. Het inkomen van de echtgenoten draagt bij tot het huishouden en ook tot de vermogensvermeerdering. Daarnaast moeten alle schulden door de gemeenschap worden gedragen. Een beperkt aantal goederen valt niet in de gemeenschap: geërfde of geschonken goederen waarvan door de erflater of schenker is bepaald dat zij buiten de gemeenschap vallen; het recht van vruchtgebruik op (delen van) de nalatenschap waarvan door een langstlevende echtgenoot de vestiging gevorderd kan worden jegens de erfgenamen van de overleden echtgenoot; goederen en schulden die aan een van de echtgenoten op een bijzondere wijze verknocht zijn, voor zover die verknochtheid zich tegen het in de gemeenschap vallen verzet; en pensioenrechten, die volgens de Wet verevening pensioenrechten worden verevend.

Minimale wijzigingen van het wettelijke stelsel in 2012

Pogingen om de algehele gemeenschap van goederen in Nederland te vervangen door een beperkte gemeenschap van goederen zijn gedurende de laatste tien jaar mislukt. De in het wetsvoorstel 28 867 voorgestelde wijziging – namelijk het van rechtswege buiten de gemeenschap laten vallen van erfrechtelijke verkrijgingen en giften – is uiteindelijk niet doorgegaan. Sinds 2012 geldt de wet ‘Aanpassing wettelijke gemeenschap van goederen’. Deze herziening had betrekking op de opname van een wederkerige informatieplicht, berekening van vergoedingsrechten volgens de leer van de economische deelgerechtigheid (het huwelijk roept een lotsverbondenheid in het leven, aldus de minister van Veiligheid en Justitie), afzonderlijke bestuursbevoegdheid over niet op naam staande gemeenschapsgoederen, vaststelling van het tijdstip (indiening van het echtscheidingsverzoek) van de ontbinding van de gemeenschap, wijziging van de aansprakelijkheid voor gemeenschapsschulden na echtscheiding, afschaffing van het vereiste van rechterlijke goedkeuring voor huwelijksvoorwaarden gemaakt tijdens huwelijk en afschaffing van de wettelijke keuzestelsels.

Huwelijkse voorwaarden, in het bijzonder koude uitsluiting

Echtgenoten hebben de mogelijkheid door middel van huwelijkse voorwaarden hun vermogensrechtelijke relatie afwijkend van het wettelijke stelsel te regelen. Volgens onderzoek verricht in 2003 maken echtgenoten in 25% van de gesloten huwelijken gebruik van deze mogelijkheid (Van Mourik & Burgerhart 2005). Een vorm van huwelijkse voorwaarden betreft de ‘koude uitsluiting’ die zich voordoet als de echtgenoten iedere gemeenschap van goederen hebben uitgesloten, zonder enige verrekening van inkomen of vermogen.

Specifiek naar de problemen en onbillijkheden na scheiding van in koude uitsluiting gehuwde echtgenoten en na scheiding van ongehuwd samenlevende partners werd tussen 2009 en 2010 in opdracht van het ministerie voor Veiligheid en Justitie onderzoek verricht (Antokolskaia et al. 2011). De belangrijkste redenen en omstandigheden voor het aangaan van huwelijkse voorwaarden (niet alleen gericht op koude uitsluiting) lijken te zijn: het voeren van een eigen bedrijf, ervaringen met een eerdere echtscheiding en het opleidingsniveau van de echtgenoten; terwijl specifiek voor de koude uitsluiting worden genoemd: huwelijk op latere leeftijd, aanwezigheid van eigen vermogen of van een onderneming. Tot en met 2003, het laatste jaar waarover cijfers beschikbaar zijn, vormden koude uitsluitingen tussen circa 4% en 10% van de gemaakte huwelijkse voorwaarden. Meer recente gegevens heeft het onderzoek naar koude uitsluiting – wegens gebrek aan middelen – niet kunnen verschaffen. De berekening van de omvang van problemen voor echtgenoten die koude uitsluiting zijn overeengekomen berust in dit onderzoek slechts op beredeneerde schattingen en extrapolaties. De belangrijkste bevindingen en aanbevelingen van het onderzoek zijn:

- (1) In de rechtspraak doen zich problemen en onbillijkheden voor ten gevolge van het regime van koude uitsluiting, overeengekomen bij huwelijkse voorwaarden, dan wel daarmee vergelijkbare verhoudingen tussen ongehuwd samenlevende partners. Het aantal gevallen is echter niet erg groot.
- (2) Personen die een affectieve relatie hebben, blijken vaak niet goed in staat hun onderlinge verhouding vooraf daadwerkelijk voor langere tijd goed te overzien en daarvoor regelingen te treffen waarin ook negatieve scenario's daadwerkelijk zijn verdisconteerd; derhalve dienen zij afzonderlijk te worden voorgelicht.
- (3) De overheid zou in de contractsvrijheid moeten kunnen ingrijpen om te voorkomen dat vermogensrechtelijke regelingen onbillijke eindresultaten opleveren, zeker in het geval dat een echtgenoot de zorg over de kinderen heeft.
- (4) Als passende vergoeding wegens verrichte arbeid in het bedrijf van de andere echtgenoot zou het mogelijk moeten zijn een som ineens toe te kennen.
- (5) De rechter zou een bevoegdheid tot wijziging van de huwelijkse voorwaarden moeten krijgen (billijkheidscorrectie).

Reacties en onbeantwoorde vragen

In de eerste reactie op het onderzoeksrapport van Antokolskaia et al. (2011) (Brief aan de Tweede Kamer op 26 september 2011 (28 867 nr. 23) en na overleg met een aantal leden van de rechterlijke macht, de advocatuur en het notariaat heeft de Staatssecretaris op 28 februari 2012 (28 867 nr. 29) laten weten (voorlopig) geen van de voorgestelde wijzigingen op te volgen. Aangetoond zou zijn ‘dat de wettelijke gemeenschap van goederen het beste aansluit bij de wensen van de maatschappij’. Wie dit heeft aangetoond wordt echter niet aangegeven. Betrouwbaar sociologisch onderzoek ontbreekt. Uit het onderzoek in de periode 2004-2009 van Schols/Hoen (2012, tabel 10) blijkt dat het totaal aantal koude huwelijkse voorwaarden in 2004 – 24,5%, in 2005 – 29,3%, in 2006 – 28,7%, in 2007 – 29,8%, in 2008 – 32,5% en in 2009 – 34,3% bedroeg, terwijl in andere Europese landen waar andere huwelijksvermogensrechtelijke stelsels gelden vergelijkbare percentages aanzienlijk lager uitvallen (Boele-Woelki/Braat/Curry-Sumner 2009:295-302). Niet bekend is wat de precieze beweegredenen van partijen zijn en vooral welke regeling zij overeenkomen. Daarnaast blijft de vraag of echtgenoten altijd aan hun huwelijkse voorwaarden gebonden moeten blijven (*pacta sunt servanda*) en of niet onder bepaalde omstandigheden (die nader door de wetgever kunnen worden gespecificeerd) de rechter een richtlijn kan worden aangereikt om nadelige gevolgen voor een van de echtgenoten af te zwakken (Boele-Woelki/Braat 2012:255). Tenslotte is niet bekend welke gevolgen de algehele gemeenschap van goederen voor echtgenoten heeft. In ca. 2/3 van alle huwelijken geldt dit regime. Een gelijke verdeling van het gemeenschappelijke vermogen bij ontbinding van het huwelijk vindt plaats maar de vraag rijst of deze gelijke verdeling ook van invloed is op een gelijke verdeling van werk en zorg zowel tijdens als na het huwelijk. Waarom echtgenoten ervoor ‘kiezen’ om niet van het wettelijke regime af te wijken is ook een vraag die nog niet werd onderzocht.

Het Nederlandse stelsel vanuit vergelijkend perspectief

De Nederlandse algehele gemeenschap van goederen als wettelijk stelsel is uniek in Europa en daarbuiten (Antokolskaia & Boele-Woelki 2002:61-65). In de zoektocht naar een Europees model voor de vermogensrechtelijke relatie tussen echtgenoten – zoals dit door de *Commission on European Family Law* wordt voorgesteld – speelde het Nederlandse recht geen rol van betekenis.

In de overige Europese landen gelden twee andere systemen: de *bepaalde gemeenschap van aanwinsten* (het voorhuwelijkse vermogen en erfrechtelijke verkrijgingen en giften behoren tot het persoonlijke vermogen van ieder der echtgenoten, alleen de aanwinsten tijdens het huwelijk zijn gemeenschappelijk vermogen dat bij de ontbinding van het huwelijk gelijkelijk wordt verdeeld) of het *stelsel van participatie van aanwinsten* (ieder echtgenoot behoudt zijn persoonlijk vermogen; indien de netto-aanwinsten van een echtgenoot de waarde van deze van de andere echtgenoot overstijgen, dan participeert deze laatste in het overschot ter

hoogte van de helft). Het gemeenschapssysteem biedt de volgende voordelen: het bevordert de solidariteit van de echtgenoten, het biedt bescherming aan de echtgenoot die geen eigen vermogen heeft en/of geen betaalde arbeid verricht en het geeft bij ontbinding van het huwelijk aan iedere echtgenoot een evenredig eigendomsrecht aan het gemeenschapsvermogen. Het participatiesysteem daarentegen bevordert de onafhankelijkheid van de echtgenoten, het past beter bij de huwelijkse relatie indien beide echtgenoten vermogen bezitten en/of betaalde arbeid verrichten en het geeft recht op deelname aan de tijdens het huwelijk verkregen welvaart, zij het dat dit recht is beperkt tot een geldvordering (Boele-Woelki et al. 2013:25-26).

Nieuw voorstel in 2014: naar een beperkte gemeenschap van goederen

Op 11 juli 2014 hebben een drietal Kamerleden het initiatiefvoorstel inzake wijziging van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek en de Faillissementswet teneinde de omvang van de gemeenschap van goederen (*Kamerstukken II* 2013/14, 33 987, nrs. 1-3) ingediend. Indien dit wetsvoorstel wordt aangenomen zullen voorhuwelijkse goederen en schulden, erfrechtelijke verkrijgingen en giften niet langer in de gemeenschap van goederen vallen. Slechts het vermogen dat tijdens het huwelijk wordt verworven door de inspanning van beide echtgenoten vormt het gemeenschappelijke vermogen dat in geval van scheiding moet worden verdeeld, aldus het voorstel voor een nieuw wettelijk stelsel. Deze beperkte gemeenschap van goederen lijkt in hoge mate op de gemeenschap van aanwinsten zoals voorgesteld in de Beginselen van Europees Familierecht betreffende vermogensrechtelijke relaties tussen echtgenoten (Boele-Woelki et al. 2013).

3.2. Partneralimentatie

Terminologie

De wet spreekt in artikel 1:157 Burgerlijk Wetboek (hierna: BW) van toekenning van levensonderhoud aan de echtgenoot die niet voldoende inkomsten heeft, noch deze in redelijkheid kan verwerven. Deze verplichting kan ook worden opgelegd aan een partner na ontbinding van een geregistreerd partnerschap (art. 1:80 d lid 2 en 1:80 e lid 1 BW). Na het verbreken van een informele relatie (samenleving) bestaat echter geen wettelijke onderhoudsverplichting. In de literatuur (zie recentelijk Spalter 2013a) wordt de alles overkoepelende term ‘partneralimentatie’ voor alle situaties gebruikt waarin na verbreken van de relatie de ene van de andere echtgenoot/partner een financiële bijdrage verlangt. De term partneralimentatie wordt ook gebruikt in de discussie over de vraag of de wettelijke onderhoudsplicht niet zou moeten worden uitgebreid tot gewezen partners van een samenleving (Antokolskaia et al., 2011:311 e.v).

De grondslag van het Nederlandse alimentatiestelsel

Het huidige partneralimentatierecht dat in 1971 werd ingevoerd, gebruikt als grondslag de ‘verantwoordelijkheid voor elkaars bestaan die men door het huwelijk

op zich neemt' (*Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, nr. 3, p. 6). Deze grondslag wordt in het kort aangeduid met 'lotsverbondenheid'. Zowel in de jurisprudentie (zie bijvoorbeeld HR 9 februari 2001, *NJ* 2001, 216, m.nt. S.F.M. Wortmann) alsook in de juridische literatuur wordt deze grondslag ook aangemerkt als 'voortdurende solidariteit' die partneralimentatie rechtvaardigt (zie bijvoorbeeld De Boer 2010, nr. 617).

Beperking van de alimentatieduur sinds 1994

Vanaf eind jaren 70 van de vorige eeuw werd het partneralimentatierecht vanwege de emancipatie van vrouwen steeds vaker als uitzonderingsrecht beschouwd. Gescheiden vrouwen moesten zelfstandig inkomen verwerven (Tigchelaar 1999:151). Voor zo ver dit niet mogelijk was diende partneralimentatie er voortaan aan bij te dragen dat de alimentatiegerechtigde weer een plaats in het beroepsproces zou kunnen innemen (Pel 1995:202). Het gevolg hiervan was dat steeds vaker de vraag werd gesteld of de na-huwelijkse solidariteit nog wel levenslang zou moeten duren. Het vraagstuk van de limitering van partneralimentatie hangt dus nauw samen met de grondslagenproblematiek. Bij de limitering van partneralimentatie komt immers de vraag aan de orde of de rechtvaardiging van deze onderhoudsplicht na een aantal jaren ophoudt te bestaan. De begrenzing van de duur van alimentatie houdt in dat nog steeds sprake kan zijn van draagkracht en behoefte, maar dat de rechtvaardiging voor partneralimentatie is verdwenen.

Uiteindelijk zijn in 1994 in de wet twee maximumtermijnen voor partneralimentatie opgenomen: twaalf jaar (art. 1:157 lid 4 BW) en vijf jaar huwelijksduur mits het huwelijk kinderloos is gebleven (art. 1:157 lid 6 BW). Als grond voor limitering van partneralimentatie werd door de wetgever aangevoerd dat de 'huwelijksgerelateerde behoefte vaak na zekere tijd [is] uitgewerkt' (*Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, A, p. 1; *Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, nr. 3, p. 6). Dat de ex-echtgenoot nadien nog niet in eigen levensonderhoud kan voorzien, kon 'niet meer aan het huwelijk worden toegerekend, maar kan voortvloeien uit andere maatschappelijke omstandigheden, bijvoorbeeld de situatie op de arbeidsmarkt' (*Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, A, p. 1; *Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, nr. 3, p. 6). Vervolgens werd aangegeven dat het 'thans in het algemeen als onredelijk wordt gevoeld dat voormalige echtgenoten levenslang door een alimentatieplicht aan elkaar gebonden zijn' (*Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, A, p. 1; *Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, nr. 3, p. 6).

De keuze van de wetgever om destijds twaalf jaar als maximumtermijn te introduceren hing samen met de zorg voor jonge kinderen. Volgens de wetgever is bij de keuze uitgegaan van het ongunstige geval dat het jongste kind werd geboren op het moment dat de echtgenoten van elkaar scheiden. Na maximaal twaalf jaar gaat het jongste kind naar de middelbare school en heeft de verzorgende gescheiden ouder voldoende tijd gehad om voor de kinderen te zorgen en zich er op voor te bereiden in het eigen levensonderhoud te voorzien (*Kamerstukken II*

1985/86, 19 295, nr. 3, p. 7). De vraag rijst of dergelijke omstandigheden vandaag de dag – bijna twintig jaar later – nog steeds gelden, mede in het licht van het gezag dat ouders ook na echtscheiding gezamenlijk blijven uitoefenen (zie onder 3.3).

De keuze om voor kinderloze huwelijken korter dan vijf jaar een maximumtermijn gelijk aan de huwelijksduur in te voeren was gebaseerd op de overtuiging dat naarmate het huwelijk korter had standgehouden ook in mindere mate nadelige gevolgen door het huwelijk zouden zijn ontstaan (*Kamerstukken II* 1985/86, 19 295, nr. 3, p. 19-20).

Factoren die bij (niet-)toekenning van partneralimentatie een rol spelen

Vanwege de discretionaire bevoegdheid van de alimentatierechter bij de vaststelling van partneralimentatie kan hij naast de behoefte van de alimentatiegerechtigde en de draagkracht van de alimentatieplichtige eveneens rekening houden met niet-financiële factoren. Deze factoren zijn een belangrijke indicatie voor de vraag op welke grondslag in het concrete geval de alimentatieverplichting berust. Bij de al dan niet toekenning van partneralimentatie door de rechter spelen deze niet-financiële factoren op twee momenten een rol, namelijk bij de bepaling van de behoefte van degene die om partneralimentatie verzoekt en bij de vraag of het billijk is de draagkrachtige ex-echtgenoot partneralimentatie te laten betalen aan zijn gewezen echtgenoot. De belangrijkste niet-financiële factoren uit de jurisprudentie die van belang zijn bij de bepaling van de behoefte (Spalter 2013b:78) zijn de:

- ongelijke rolverdeling tussen de echtgenoten tijdens het huwelijk;
- zorg voor kinderen en/of het huishouden;
- zorg voor anderen, zoals (schoon)ouders;
- in de kring van de verzoeker bestaande maatschappelijke opvattingen;
- gezondheidstoestand van verzoeker;
- leeftijd van verzoeker;
- duur van het huwelijk of de samenleving;
- situatie op de arbeidsmarkt, en
- achterstand in scholing, vakopleiding en/of werkervaring.

De belangrijkste niet-financiële factoren die in de jurisprudentie een rol spelen bij de vraag of vaststelling van een alimentatieplicht in overeenstemming is met de redelijkheid en billijkheid (Spalter 2013a:85-92) zijn:

- wangedrag van de behoeftige ex-echtgenoot jegens de draagkrachtige;
- een zeer korte huwelijks- of samenlevingsduur, en
- een lange periode tussen de echtscheiding en het alimentatieverzoek.

Deze factoren kunnen de lotsverbondenheid tussen ex-echtgenoten wegnemen, zodat de onderhoudsbijdrage niet kan worden gebaseerd op de grondslag ‘voortdurende solidariteit’.

Discussie over de grondslagen van de partneralimentatie

In de recente literatuur wordt voorgesteld om ten aanzien van de grondslagen voor partneralimentatie naast de ‘voortdurende solidariteit’ de ‘huwelijksgelateerde vermindering van de verdien capaciteit’ te introduceren (Spalter 2013a:313). De eerstgenoemde grondslag houdt in dat een draagkrachtige ex-echtgenoot financieel verantwoordelijk blijft voor zijn voormalige partner vanwege lotsverbondenheid omdat een huwelijk heeft bestaan waarmee de echtgenoten exclusief voor elkaar hebben gekozen en de wens hebben geuit om een levenslange relatie aan te gaan en voor elkaar te zorgen. Hierdoor mocht de economisch afhankelijke ex-echtgenoot erop vertrouwen dat zij na de scheiding niet onmiddellijk aan haar (financiële) lot wordt overgelaten. De tweede grondslag daarentegen komt er op neer dat een draagkrachtige gescheiden echtgenoot financieel verantwoordelijk blijft voor zijn voormalige behoeftige partner omdat deze laatste financiële offers tijdens het huwelijk heeft gebracht waardoor zij economisch afhankelijk van de andere is geraakt. Meestal is hiervan sprake als gedurende het huwelijk tussen de echtelieden een onevenredige verdeling heeft bestaan van kostwinnerschap en onbetaalde zorgarbeid in het belang van het gezin (vooral zorg voor kinderen). Het onderscheid tussen de twee grondslagen kan *in concreto* worden gemaakt door te toetsen of tussen de behoeftigheid van de alimentatiegerechtigde en het huwelijk een causale relatie bestaat. Zo ja, dan is de onderhoudsplicht gebaseerd op de grondslag ‘huwelijksgelateerde vermindering van de verdien capaciteit’. Is er geen sprake van een causaal verband, maar is de behoeftigheid het gevolg van andere omstandigheden die bijvoorbeeld liggen in de persoon van de alimentatiegerechtigde zelf, dan is de ‘voortdurende solidariteit’ de rechtvaardiging van de onderhoudsbijdrage.

Het onderscheid tussen enerzijds ‘voortdurende solidariteit’ en anderzijds ‘vermindering van de verdien capaciteit’ kan aan betekenis toenemen wanneer de recente plannen van de VVD, PvdA en D66 doorgang vinden. In de initiatiefnota van deze politieke partijen is namelijk opgenomen dat partneralimentatie nog slechts kan worden toegekend als sprake is van de grondslag ‘huwelijksgelateerde vermindering van de verdien capaciteit’ (*Kamerstukken II 2011/12, 33 312, nr. 1-2.*). Uit de resultaten van een enquête die in 2010 door TNS/NIPO in opdracht van de Vrije Universiteit Amsterdam is gehouden onder in Nederland woonachtige personen (N=1031), blijkt echter dat een meerderheid van de ondervraagden ook bereid is om partneralimentatie toe te kennen als deze de ‘voortdurende solidariteit’ als grondslag heeft, bijvoorbeeld als een ex-echtgenoot behoeftig is wegens ziekte of ouderdom (Spalter 2013a:164).

Discussie over de duur van de partneralimentatie

Ook over de duur van partneralimentatie wordt weer volop gediscussieerd. Vooral de huidige maximumtermijn van twaalf jaar zou niet meer van deze tijd zijn. Resultaten van een enquête van de Vereniging van Familierecht Advocaten Scheidingsmediators uit 2012 gehouden onder in Nederland woonachtige personen tonen aan dat een ruime meerderheid van de ondervraagden de huidige duur van maximaal twaalf jaar te lang vindt (Onderzoeksrapport ‘Scheiden in Nederland’ 2012:33). Meerdere politieke partijen hebben voorstellen gedaan om de wettelijke maximumtermijn van partneralimentatie ingrijpend te verkorten (*Kamerstukken II* 2011/12, 33 311, nr. 1-3 (voorstel van PVV) en *Kamerstukken II* 2011/12, 33 312, nr. 1-2 (initiatiefnota VVD, PvdA en D66)).

Het antwoord op de vraag of een verkorting van de maximumtermijn nodig is, is mede afhankelijk van de ernst van het probleem. Uit figuur 6 blijkt dat in slechts één op de zes echtscheidingen partneralimentatie wordt vastgesteld door de rechter. Dat betekent dat in 2011 van de circa 32.500 echtscheidingen in circa 5.400 gevallen partneralimentatie is toegekend. In sommige gevallen eindigt de onderhoudsplicht voordat de maximumduur van twaalf jaar is bereikt omdat de onderhoudsplichtige geen draagkracht meer heeft of komt voordien te overlijden, de onderhoudsgerechtigde hertrouwt of gaat samenleven of de alimentatiegerechtigde slaagt erin zelf in het levensonderhoud te voorzien of komt voordien te overlijden (Roelvink-Verhoeff 2013:91). Daarnaast is van belang dat de huidige wet reeds erin voorziet de duur op maat te bepalen. Op grond van artikel 1:157 lid 3 en lid 5 j° 6 BW kan de rechter de alimentatieduur verkorten of verlengen zulks op verzoek van de alimentatiegerechtigde of de alimentatieplichtige (HR 30 januari 2004, *LJN* AL8626). In de literatuur wordt echter door auteurs die zelf werkzaam zijn in de rechtspraak aangegeven dat door rechters doorgaans niet wordt afgeweken van de maximumtermijnen (De Bruijn-Lückers & Labohm 2012:6947; Smeets & Timmermans 2012:18; Spoormans 2012:8; Zijlmans 2013: 105-113) omdat verzoeken tot een kortere duur door de alimentatieplichtige niet of zelden worden ingediend. De rechter kan namelijk de maximumtermijnen niet ambtshalve aanpassen en de voorwaarden die worden gesteld aan verkorting of verlenging zijn streng. De Hoge Raad (sinds HR 11 juni 1982, *NJ* 1983, 595) stelt hoge motiveringseisen aan de beslissing om te limiteren omdat deze beslissing in beginsel onherroepelijk en onomkeerbaar is. De Bruijn-Lückers & Labohm (2012:6947) stellen dat de mogelijkheden voor maatwerk onvoldoende worden benut. Om te kunnen achterhalen of in de praktijk inderdaad door de rechters weinig wordt afgeweken van de maximumtermijnen, is een (uitgebreid) dossieronderzoek nodig. Een dergelijk onderzoek is in Nederland nog niet uitgevoerd. Wel blijkt uit jurisprudentieonderzoek van 19 gepubliceerde uitspraken gewezen door gerechtshoven in de periode januari 2012 t/m april 2013 waarin om verlenging danwel verkorting van de 12-jarige onderhoudstermijn werd verzocht dat de rechter de beslissing uitvoerig heeft

gemotiveerd.³ Verschillende omstandigheden werden beslissend geacht, zoals ziekte onderhoudsgerechtigde, beëindiging lotsverbondenheid op grond van bepaalde handelingen, onvoldoende benutting van de verdien capaciteit, korte huwelijksduur, kinderloos huwelijk, beschikking over eigen woning en hoge banktegoeden, gebrek aan bewijs van omstandigheden voor limitering, afronding studie, (zeer) hoge leeftijd onderhoudsgerechtigde in combinatie met bepaalde toezeggingen. De zes verzoeken tot verlenging van de alimentatieduur werden voor de helft toegewezen. De verzoeken tot limitering van de alimentatieduur waren in zes gevallen succesvol tegenover zeven afwijzingen.

De idee om de voorwaarden die worden gesteld aan verkorting of verlenging van de alimentatieduur te versoepelen werd reeds in de jaren 70 van de vorige eeuw als alternatief voor de invoering van een maximumtermijn voorgesteld om de limiteringsmogelijkheid uit artikel 1:157 lid 3 BW te verduidelijken en aan te scherpen (*Kamerstukken II* 1978/79, 11 860, nr. 7, p. 21). Uit de hierboven aangehaalde de resultaten van een enquête uit 2010 die door TNS/NIPO in opdracht van de Vrije Universiteit Amsterdam, blijkt bovendien dat de respondenten geen voorstander zijn van een standaardtermijn, maar maatwerk wensen (Spalter 2013a:165).

Discussie over uitbreiding van partneralimentatie tot samenwonenden

Omdat het aantal huishoudens van niet-gehuwde paren van 819.717 in 2009 tot 892.743 in 2013 is gestegen (CBS 2013) en er naar schatting jaarlijks twee keer zo veel relaties van niet-gehuwd samenwonenden verbreken als van gehuwden (De Graaf 2011:91) rijst de vraag of het recht op partneralimentatie niet ook zou moeten gelden voor de verbreking van de relatie van samenwonenden. Wat

3 Hof Amsterdam 17 januari 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BV8267;
 Hof 's-Gravenhage 1 februari 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BV8010;
 Hof 's-Gravenhage 7 maart 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BW9396;
 Hof 's-Hertogenbosch 3 april 2012, ECLI:NL:GHSHE:2012:BW0820;
 Hof 's-Hertogenbosch 25 april 2012, ECLI:NL:GHSHE:2012:BW4020;
 Hof Amsterdam 1 mei 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BX5412;
 Hof Amsterdam 15 mei 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BX6043;
 Hof 's-Gravenhage 16 mei 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BZ6040;
 Hof 's-Gravenhage 18 juli 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BZ6876;
 Hof Leeuwarden 9 augustus 2012, ECLI:NL:GHLEE:2012:BX6203;
 Hof 's-Hertogenbosch 28 augustus 2012, ECLI:NL:GHSHE:2012:BX6243;
 Hof 's-Gravenhage 12 september 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BY3198;
 Hof Amsterdam 27 september 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BY1815;
 Hof 's-Hertogenbosch 10 oktober 2012, ECLI:NL:GHSHE:2012:BX9826;
 Hof 's-Gravenhage 17 oktober 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BY5224;
 Hof 's-Gravenhage 31 oktober 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BY5027;
 Hof 's-Gravenhage 31 oktober 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BY4522;
 Hof 's-Hertogenbosch 14 februari 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:BZ1939;
 Hof Leeuwarden 26 maart 2013, ECLI:NL:GHLEE:2013:BZ6862.

betreft de verdeling van werk- en zorgtaken bestaat bij langdurige samenwoning met kinderen immers feitelijk geen verschil met het huwelijk of geregisterd partnerschap. Bij uitbreiding van het partneralimentatierecht op samenwonenden zouden zij van een wettelijke alimentatieplicht uitdrukkelijk mogen afwijken bij notarieel verleden (samenlevings)overeenkomst (Antokolskaia et al. 2011:331 e.v.). In de kabinetsreactie op het Rapport ‘Koude uitsluiting’ wordt gewezen op de mogelijkheid partneralimentatie in redelijkheid toe te kennen maar meer principieel acht de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Teeven opname van een onderhoudsplicht voor samenwonenden in de wet een te ver gaande inbreuk op de partijautonomie gelet op het feit dat partijen *niet* voor het huwelijk hebben gekozen. Toch werd over het opstellen van een hanteerbare regeling nader overleg met de praktijk gevoerd (Kabinetsreactie over het rapport ‘Koude uitsluiting’ 26 september 2011) en uit dit overleg is gebleken dat een alimentatievoorziening niet als een oplossing wordt gezien door de praktijk. Daar er geen aanknopingspunten zijn gevonden voor een alimentatieregeling voor samenwoners wordt hiertoe niet overgegaan (*Kamerstukken II 2011/2012*, 28 867, nrs. 23 en 29).

3.3. Van eenhoofdige verantwoordelijkheid over het kind naar gelijkwaardig ouderschap

De facto gelijkheid tussen vrouwen en mannen is mede afhankelijk van de wijze waarop zij arbeid en zorg voor kinderen verdelen. Veranderingen binnen het gezags- en omgangsrecht hebben geleid tot een *de jure* gelijke positie tussen mannen en vrouwen waar het de zorg voor kinderen betreft. Hoewel deze veranderingen zijn voortgekomen redenerend vanuit het belang van het kind, kunnen zij eveneens gevolgen hebben voor de (*de facto*) gelijkheid tussen mannen en vrouwen bij de verdeling van arbeid en zorg. Daarom worden in het navolgende de belangrijkste nationale en internationale ontwikkelingen geschetst binnen het gezags- en omgangsrecht sinds 1970.

Ontwikkelingen in het Nederlandse recht

Ten tijde van de invoering van het nieuwe echtscheidingsrecht in 1971 oefenden beide ouders tijdens het huwelijk de ouderlijke macht uit over een kind, maar hadden vaders een beslissende stem ingeval van een conflict. Daarnaast had de vader de verantwoordelijkheid over het vermogen van de minderjarige en vertegenwoordigde hij de minderjarige in en buiten rechte. Na een echtscheiding werd een van de ouders tot voogd benoemd en de ander tot toeziend voogd. In de praktijk bleven de kinderen vaak bij de moeder wonen, die de voogdij kreeg, terwijl de vader tot toeziend voogd werden benoemd (WODC 1987). Het nieuwe echtscheidingsrecht van 1971 bracht geen verandering in deze situatie. Wel kregen rechters op grond van de nieuwe wet de discretionaire bevoegdheid om een omgangsregeling vast te stellen voor de niet-verzorgende ouder na een scheiding (Jeppesen de Boer 2008:44).

Door een wetwijziging in 1984 kregen gehuwde ouders gelijke rechten ten aanzien van de ouderlijke macht over hun minderjarige kinderen. Door een uitspraak van de Hoge Raad in 1984 (HR 4 mei 1984, *NJ* 1985, 510 m.n. E.A.A. Luijten) veranderde eveneens de situatie na scheiding. Gebaseerd op artikel 8 Europees Verdrag voor de Recht van de Mens (hierna: EVRM) konden beide ouders na scheiding de ouderlijke macht behouden. In de zogenaamde Lentebeslissingen die volgden gaf de Hoge Raad hieraan nadere invulling en legde criteria vast voor het behouden of verkrijgen van gezamenlijke ouderlijke verantwoordelijkheid na een scheiding (HR 21 maart 1986, *NJ* 1986, 585-586). Sinds 1990 hebben gescheiden ouders zonder gezag een wettelijk recht op omgang.

Vervolgens vond in 1995 een belangrijke wetwijziging plaats (*Stb.* 240, Kamerstukken 23012). Niet alleen veranderde de terminologie van ouderlijke macht naar ouderlijk gezag (De Boer 2010:812), maar deze wet gaf ouders eveneens de mogelijkheid om samen een verzoek tot gezamenlijk gezag na scheiding in te dienen bij de rechter. Daarnaast kregen ook ongehuwde ouders recht op omgang met hun kinderen na het verbreken van de relatie en had de rechter de discretionaire bevoegdheid om voor biologische vaders, die het kind niet hadden erkend, een omgangsregeling vast te stellen.

De volgende stap werd genomen met de wet van 1998 (*Stb.* 506, Kamerstukken 23714). Sindsdien loopt het gezamenlijk gezag van ouders van rechtswege door na een scheiding. De Hoge Raad (HR 10 september 1999, *NJ* 2000, 20 m.n. S.F.M. Wortmann) bepaalde echter in 1999 dat de rechter eenhoofdig gezag op kan leggen, indien het kind ‘klem en verloren dreigt te raken, omdat de ouders niet in staat zijn met elkaar te communiceren. Dit criterium werd pas 10 jaar later in de wet opgenomen.

In 2009 werd de Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige echtscheiding ingevoerd (*Stb.* 2009, 500). Deze wet maakt het mogelijk om een eenzijdig verzoek tot gezamenlijk gezag in te dienen. Daarnaast was het doel van de wet om gelijkwaardig ouderschap te stimuleren na een scheiding. Dit resulteerde in de introductie van het verplichte ouderschapsplan bij scheiding en in de normstelling dat kinderen na een scheiding recht hebben op een gelijkwaardige verzorging van beide ouders (art. 247 lid 4). Bovendien vond een belangrijke terminologische verandering plaats. De term ‘omgang’ is niet langer van toepassing op ouders met gezag, maar is vervangen door het begrip ‘verdeling zorgtaken’.

Met deze wetwijziging is de wetgever nog een stap verder gegaan in de richting van gelijkwaardig ouderschap. Van gezamenlijk gezag zowel tijdens de relatie als na een scheiding, lijkt nu (gelijke) gezamenlijk zorg het uitgangspunt te worden. Daaronder vallen kinderen die bij beide ouders wonen gedurende een nagenoeg evenredig verdeelde periode (verblijfsco-ouderschap) en kinderen die bij één

van de ouders hun hoofdverblijfplaats hebben. Uit het onderzoek Scholieren en Gezinnen uit 2010 blijkt dat 20% van de jongeren tussen 9 en 16 jaar met gescheiden ouders in een verblijfsco-ouderschapssituatie woont (Spruit en Kosmos 2010:37). Uit figuur 10 blijkt dat ca. 30% van de echtscheidingskinderen hun verblijfplaats bij beide ouders hebben terwijl 65% van de echtscheidingskinderen in 2011 bij de moeder verblijven. Het verschil in percentage zou kunnen worden verklaard door de verschillende leeftijdscategorieën van de kinderen. Oudere kinderen geven eerder de voorkeur aan het verblijf bij één ouder. Resultaten van een juridisch-sociologisch onderzoek naar verblijfsco-ouderschap dat momenteel aan de Universiteit Utrecht wordt uitgevoerd zijn pas in 2015 te verwachten.

Geruime tijd was onzeker wat onder het begrip ‘gelijkwaardig ouderschap’ wordt verstaan. Sinds de uitspraak van de Hoge Raad van 21 mei 2010 (*LJN* BL7407) bestaat hierover meer duidelijkheid. De Hoge Raad bepaalde dat de rechter niet verplicht is om in alle gevallen co-ouderschap op te leggen. De rechter dient co-ouderschap wel als uitgangspunt te nemen, maar een gelijke verdeling, waarbij ieder van de ouders de helft van de tijd voor het kind zorgt, is niet vereist. Het belang van het kind is doorslaggevend bij de bepaling of verblijfsco-ouderschap wenselijk is. Deze uitspraak brengt met zich mee dat verblijfsco-ouderschap ook tegen de wil van een of beide ouders kan worden opgelegd. Dit is echter niet waarschijnlijk (Antokolskaia 2011:18).

Voorwaarden die het internationale en Europese recht stellen

Ook op grond van het internationale recht is gelijkheid tussen ouders gewaarborgd. Hoewel deze gelijkheid voornamelijk ziet op non-discriminatie van ongehuwde ouders en niet op een gelijke verdeling van zorg tussen beide ouders, is een trend waarneembaar waarbij ook gelijke verantwoordelijkheid in de uitoefening van de zorgtaken door de ouders het uitgangspunt wordt (Nikolina 2012:144).

Artikel 8 van het EVRM en de daarop gebaseerde jurisprudentie van het EHRM is van grote betekenis voor het Nederlandse familierecht. Hierin is o.a. bepaald dat een ieder recht heeft op respect voor zijn familie- en gezinsleven. Inmenging van de overheid is slechts toegestaan voor zover bij de wet voorzien en noodzakelijk is in een democratische samenleving. Dit artikel bepaalt dus niet uitdrukkelijk welke concrete rechten ouders en kinderen hieraan kunnen ontleenen. De lidstaten hebben een ‘margin of appreciation’ bij de bepaling van hun beleid en het geeft het EHRM de mogelijkheid om zaken in het licht van maatschappelijke veranderingen de beoordelen. Zoals reeds bleek, opende dit artikel in 1984 de mogelijkheid voor ouders om ook na een scheiding het gezamenlijke gezag te behouden. Het EVRM was eveneens van belang bij de laatste grote wetswijziging in 2009, namelijk bij het invoeren van de mogelijkheid door de rechter gezamenlijk gezag toe te wijzen op verzoek van één van de ouders (Jeppesen de Boer 2008:100).

Niet-bindende internationale regelgeving, zoals de *Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities* (van de Raad van Europa) en de *Commission on European Family Law* (CEFL) tenslotte gaan nog een stap verder dan het EVRM, door een duidelijk standpunt in te nemen aangaande verblijfsco-ouderschap. In de *Draft Recommendation* is vastgelegd dat ouders niet alleen een gelijke ouderlijke verantwoordelijkheid dienen te hebben, maar tevens gelijke rechten hebben ten aanzien van de uitoefening van deze verantwoordelijkheid (art. 29). De CEFL heeft in beginsel 3:20 van de Beginselen van Europees Familierecht betreffende ouderlijke verantwoordelijkheid bepaald dat op grond van een overeenkomst of een beslissing van een bevoegde autoriteit het kind afwisselend kan verblijven bij de dragers van de ouderlijke verantwoordelijkheid. Hoewel het (bindende) internationale recht de mogelijkheid van verblijfsco-ouderschap niet uitsluit, vormt het evenmin een verplichting (Nikolina 2012:144).

Welke gevolgen heeft gelijkwaardig ouderschap?

Bovenstaande ontwikkelingen tonen aan dat zowel nationaal als internationaal een verandering heeft plaatsgevonden van eenhoofdige verantwoordelijkheid naar gezamenlijke ouderlijke verantwoordelijkheid. Zowel tijdens de relatie van de ouders, als na een scheiding. Met name de laatste wijzigingen in 2009 zijn gericht op een gelijkwaardige voortzetting van het ouderschap na een scheiding. De terminologische verandering van ‘omgang’ naar ‘verdeling zorgtaken’ vormt hier een duidelijke illustratie van. Een gelijkwaardige verdeling van de zorgtaken zou kunnen impliceren dat eveneens een gelijkwaardige verdeling van de arbeid mogelijk is. Deze relatie wordt door de werkelijkheid echter (nog) niet bevestigd. De vraag rijst derhalve welke rol deze wetswijziging speelt in een *de facto* gelijke verdeling van zorg en arbeid.

3.4. Samenvatting

De algehele gemeenschap van goederen die van rechtswege ontstaat bij het aangaan van een huwelijk/geregistreerd partnerschap kan uitsluitend door de echtgenoten/partners zelf worden gewijzigd door middel van huwelijkse voorwaarden bij het aangaan van het huwelijk of tijdens het huwelijk. Dergelijke overeenkomsten worden regelmatig gesloten, al is niet bekend wat de precieze redenen zijn om van het wettelijke systeem te willen afwijken. Onder de algehele gemeenschap van goederen is iedere echtgenoot eigenaar van de helft van het huwelijkse vermogen waartoe het voorhuwelijkse vermogen en de tijdens het huwelijk verkregen nalatenschappen behoren. De niet aan het arbeidsproces deelnemende echtgenoot verkrijgt op deze wijze dezelfde positie als de echtgenoot-kostwinner. Daar staat tegenover dat ingeval van een koude uitsluiting de echtgenoot die tijdens het huwelijk de kinderen heeft verzorgd en om die redenen niet of nauwelijks aan het arbeidsproces heeft deelgenomen letterlijk in de kou kan komen te staan. Zij/hij

is niet eigenaar van de helft van het vermogen van de andere echtgenoot en deelt ook niet in de vermogensvermeerdering.

Het feit dat na ontbinding van het huwelijk de afhankelijke partner aanspraak kan maken op partneralimentatie impliceert een zekere bescherming van het inkomensrisico dat deze partner draagt vanwege de specialisatie op zorg. In de huidige systematiek bedraagt de maximumduur van de alimentatie twaalf jaar. Deze duur is gebaseerd op de veronderstelling dat na twaalf jaar het jongste kind naar de middelbare school gaat. Met betrekking tot de kinderen geldt sinds 1984 dat ouders gezamenlijk het ouderlijk gezag over hun minderjarige uitoefenen. De Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldig echtscheiding van 2009 neemt co-ouderschap als uitgangspunt; een gelijke verdeling van de zorg is evenwel niet vereist. Op dit moment kent circa 30% van de kinderen betrokken bij scheiding een verblijfco-ouderschap bij beide ouders terwijl bijna twee op de drie kinderen na een scheiding bij hun moeder wonen en een op de zestien bij hun vader.

In de huidige rechtspraktijk wordt partneralimentatie slechts in een minderheid van de gevallen toegekend. Op dit moment ontvangt 1 op de 6 gescheiden vrouwen alimentatie. Ook heeft de rechter onder de thans geldende regeling de mogelijkheid om een kortere alimentatieduur op te leggen, zulks op verzoek van partijen. Verder is er sprake van een duidelijke beweging van éénhoofdige zorg voor het kind naar gelijkwaardig ouderschap. Op basis hiervan lijkt zich in de juridische praktijk al een zekere verdiscontering af te tekenen van de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden.

Geheel buiten de huidige wettelijke regelingen inzake het huwelijksvermogensrecht en de partneralimentatie blijven de ex-partners van een samenwoning terwijl na het verbreken van de relatie het ouderschap en de uitoefening van het gezag gelijkwaardig voor beiden blijft bestaan. Of en hoe de wetgever het recht zou moeten aanpassen aan de maatschappelijke realiteit is onderwerp van discussie.

4. Synthese: *de facto* ongelijkheid versus *de jure* gelijkheid

Ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is een hardnekkig verschijnsel. Ondanks een sterk gestegen opleidingsniveau, ligt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen nog steeds lager dan die mannen en het zelfde geldt voor de mate van economische zelfstandigheid. De duiding van deze verschillen ligt gevoelig. Dat bleek onder andere in het voorjaar van 2013 toen de minister van OCW naar de *de facto* gelijkheid van jongens en meisjes in termen van opleiding wees. In het verlengde hiervan – zo redeneerde de minister – kan ook een grotere gelijkheid worden verwacht in termen van arbeidsmarktparticipatie. De opmerkingen gaven aanleiding tot een fel debat waarin vooral werd gewezen op het feit dat in deze redenering over het hoofd wordt gezien dat vrouwen met name participeren in de

onbetaalde zorg. In plaats van vrouwen af te rekenen op hun relatieve economische onzelfstandigheid, zo luidde de kritiek, zouden zij eerder moeten worden beloond voor hun dienstbaarheid aan de volgende generatie.

De ambivalentie in de analyse van de *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen weerspiegelt zich in het systeem van partneralimentatie. De oorspronkelijke, meer culturele, notie van lotsverbondenheid als grondslag voor alimentatie lijkt plaats te maken voor een meer economisch georiënteerde grondslag door naast de ‘voortdurende solidariteit’ de grondslag ‘vermindering van verdien capaciteit’ te plaatsen. In beide gevallen kan de economisch afhankelijke partner er op vertrouwen dat zij na de scheiding niet onmiddellijk aan haar (financiële) lot wordt overgelaten. In het eerste geval is de grondslag evenwel het rechtstreekse gevolg van het huwelijk, in het tweede geval gaat het vooral om de daadwerkelijke activiteiten die zijn verricht, of liever niét zijn verricht, als gevolg van zorgverantwoordelijkheden.

Dit onderzoek bevestigt dat bij vrouwen met kinderen een (relatieve) vermindering van de verdien capaciteit bestaat, terwijl bij mannen met kinderen sprake is (relatieve) vermeerdering van de verdien capaciteit. De verschillen worden weliswaar kleiner, maar zij zijn nog steeds substantieel van aard. De trend is positief, maar in hoeverre in dit opzicht op ten duur een grotere convergentie gaat optreden, hangt af van meerdere omstandigheden, die met elkaar samenhangen. Een daarvan heeft betrekking op het stelsel van partneralimentatie.

Twee scenario's

De vraag is wat de ontwikkelingen in de *de facto* ongelijkheid betekenen voor de vormgeving van het alimentatiestelsel. Twee verschillende scenario's kunnen hier worden onderscheiden.

Het *eerste scenario* is dat de huidige ontwikkelingen niet nopen tot een aanpassing; er is nog steeds sprake van aanzienlijke verschillen in de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en gezien het belang van onbetaalde arbeid is het goed te verdedigen dat de partner die deze taak op zich neemt wordt beschermd voor de mogelijke negatieve consequenties in termen van inkomen en carrière. De consequentie van het verschil in arbeidsmarktgedrag van mannen en vrouwen wordt hier dus gecompenseerd.

Het *tweede scenario* stelt dat de huidige ontwikkelingen in *de facto* ongelijkheid niet langer een partneralimentatie van twaalf jaar rechtvaardigen, mede gezien het feit dat deze regelgeving, juist omdat de financiële gevolgen van verschillen worden gecompenseerd, een rol kan spelen in de bestending van de verschillen. Vanuit een meer transformationele invulling van het gelijkheidsbegrip, waarin iedere burger wordt aangesproken op arbeid en zorg, kan worden gesteld dat naarmate de samenleving er beter in slaagt om arbeid en zorg daadwerkelijk combineerbaar te maken voor individuele mannen en vrouwen, het partneralimentatiestelsel

kan worden versoerd. Immers partneralimentatie is er vooral op gericht om de negatieve gevolgen van de maatschappelijke arbeidsdeling voor de meest kwetsbare partner (deels) te compenseren. Als van specialisatie niet langer sprake is, is ook een compensatieregeling niet langer noodzakelijk. Tegen die achtergrond zou ook een cohortsgewijze afbouw van de partneralimentatie kunnen worden voorgesteld, waarbij de duur van de alimentatie wordt gekoppeld met het percentage vrouwen dat (via betaalde arbeid) economisch zelfstandig is.

Bij beide scenario's is het belangrijk rekening te houden met de kring van rechthebbenden, oftewel voor wie de alimentatieregeling geldt. Op dit moment geldt immers het stelsel van alimentatie niet voor samenwonenden, terwijl feitelijk gezien tussen (de verbreking van) een huwelijks- en gezinsleven en een samenleving met kinderen geen verschil bestaat. Het aantal samenlevende paren stijgt en meer dan de helft van de kinderen wordt geboren uit een relatie van ouders die niet met elkaar zijn gehuwd. Een verruiming van de kring van rechthebbenden ligt dus in de rede.

Indien wordt gechopt voor een verkorting van de partneralimentatieduur, dan is op basis van de huidige gegevens niet met zekerheid te voorspellen welke gevolgen dit zal hebben voor de economische zelfstandigheid van vrouwen. De huidige *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen lijkt het resultaat van een breed samenspel van factoren waarvan het stelsel van alimentatie slechts één is. Gegeven het feit dat slechts in een minderheid van de echtscheidingen partneralimentatie wordt toegekend, lijkt de feitelijke impact van deze regeling op de *de facto* ongelijkheid tussen mannen en vrouwen betrekkelijk klein te zijn. Meer in het algemeen kan worden gesteld dat hier een goede informatievoorziening een belangrijk goed is. Eventuele veranderingen in de duur van de alimentatie, in combinatie met het gegeven dat 1 op de 3 relaties strandt, zou aanleiding kunnen zijn voor de overheid om ten minste meer voorlichting te verstrekken over de gevolgen van het aangaan, maar in het bijzonder het verbreken van een relatie. De huidige discussie concentreert zich vooral op de verbreking van formele relaties (huwelijk en geregistreerd partnerschap) en de gevolgen daarvan, terwijl dezelfde 'offers' door verzorgende moeders worden gebracht als zij met haar partner en kinderen samenleeft. In geval van een verbreking van de samenleving bevinden zich deze moeders in materieel opzicht in een met gescheiden moeders vergelijkbare situatie.

5. Epiloog

De afgelopen jaren is de maatschappelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen sterk veranderd. Het kostwinnersmodel heeft plaats gemaakt voor het anderhalfverdienersmodel. Ten opzichte van het kostwinnersmodel impliceert dit een meer gelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en

vrouwen. Van werkelijke gelijkheid is echter nog steeds geen sprake: mannen werken meer buitenshuis, vrouwen werken meer binnenshuis. Dit heeft onder ander tot gevolg dat de economische zelfstandigheid van vrouwen relatief laag is, terwijl vrouwen ook aanzienlijk minder verdienen dan mannen. De *de jure* gelijkheid van mannen en vrouwen vertaalt zich derhalve nog steeds in een relatief grote *de facto* (sociaal economische) ongelijkheid.

Op de vraag of het recht aansluit bij de maatschappelijke realiteit kan in zoverre een bevestigend antwoord worden gegeven omdat er nog steeds sprake is van een aanzienlijke specialisatie tussen de partners. Daarmee loopt de afhankelijke partner – en dat is in de meeste gevallen de vrouw – nog steeds een groot risico in termen van inkomen en economische zelfstandigheid. Deze specialisatie maakt een aanspraak op partneralimentatie voor een bepaalde tijd om de overgang naar economische zelfstandigheid te bevorderen verdedigbaar. Wel kunnen vraagtekens worden gezet bij de maximum duur van twaalf jaar, mede gezien de overweging dat het recht op alimentatie ook zelf de oorzaak kan zijn van voortdurende ongelijkheid. Onderzoek zou moeten uitwijzen wat op dit moment de daadwerkelijke duur is van de opgelegde onderhoudsplicht, hoe vaak deze nu eindigt en op grond van welke omstandigheden voordat de maximumduur van twaalf jaar is bereikt. De huidige koppeling van de alimentatieduur aan de middelbare schoolleeftijd van het jongste kind zou mogelijk op termijn kunnen worden gewijzigd door deze te verbinden aan de basisschoolleeftijd van het jongste kind op voorwaarde dat buitenschoolse opvang beschikbaar is.

Meer in het algemeen kan worden geconstateerd dat naarmate de samenleving er beter in slaagt om arbeid en zorg daadwerkelijk combineerbaar te maken voor individuele mannen en vrouwen, het partneralimentatiestelsel kan worden versoerd. Immers het systeem van partneralimentatie is een typisch voorbeeld van een op compensatie gebaseerde gelijkheidsbenadering. Met andere woorden: een systeem van partneralimentatie past binnen een systeem dat is gebaseerd op het kostwinnersmodel. Wanneer een dergelijke specialisatie niet langer opgeld doet, ontvalt ook de grondslag voor het toekennen van alimentatie. Op dit moment is echter van een *de facto* gelijkheid tussen mannen en vrouwen nog geen sprake.

BIBLIOGRAFIE

Antokolskaia 2011

M.V. Antokolskaia, 'Co-ouderschap in Nederland: Eindelijk duidelijkheid!', *Justitiële Verkenningen* 2011, afl. 6, p. 9-19.

Antokolskaia et al. 2011

M.V. Antokolskaia et al., *Koude uitsluiting, Materiële problemen en onbillijkheden na scheiding van in koude uitsluiting gehuwde echtgenoten en na scheiding van ongehuwd samenlevende partners, alsmede instrumenten voor de overheid om deze tegen te gaan*, Familie & Recht 2, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2011.

Antokolskaia & Boele-Woelki 2002

M.V. Antokolskaia en K. Boele-Woelki, 'Dutch Family Law in the 21st Century: Trend-setting and Straggling Behind at the Same Time', in: E.W. Hondius en C. Joustra (eds.), *Netherlands Reports to the 16th International Congress of Comparative Law*, Brussels: Intersentia 2002, p. 53-74.

Boele-Woelki et al. 2013

K. Boele-Woelki et al., *Principles of European Family Law Regarding Property Relations between Spouses*, European Family Law series No. 33, Cambridge: Intersentia 2013.

Boele-Woelki & Braat 2012

K. Boele-Woelki en B. Braat, 'Marital agreements and party autonomy in Dutch law', in: J. Scherpe (ed.), *Marital Agreements and Private Autonomy in a Comparative Perspective, The legal status of pre-nuptial, post-nuptial and separation agreements*, Oxford: Hart Publishers 2012, p. 231-255.

Boele-Woelki, Braat & Curry-Sumner 2009

K. Boele-Woelki, B. Braat en I. Curry-Sumner, *European Family Law in Action, Volume IV, Property Relations between Spouses*, European Family Law Series No. 24, Cambridge: Intersentia 2009.

De Boer 2010

J. De Boer, *Personen- en Familierecht, Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht*, Deventer: Kluwer 2010.

Bussemaker et al. 1997

J. Bussemaker et al., 'Lone mothers in the Netherlands', in: J. Lewis (ed.), *Lone mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*, London: Jessica Kibgsley Publishers 1997, p. 96-120.

Bussemaker 1993

M. Bussemaker, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat* (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: SUA 1993.

De Bruijn-Lückers & Labohm 2012

M.L.C.C. De Bruijn-Lückers en A.N. Labohm, 'Alimentatie in tijden van crisis en maatschappelijke verandering', *WPNR* 2012, afl. 6947, 2012, p. 711-717.

Emancipatiemonitor 2012

Emancipatiemonitor, Sociaal Cultureel Planbureau, Centraal bureau voor de Statistiek, 2012.

Fraser 1997

N. Fraser, 'After the family wage: a post-industrial thought experiment', in: B. Hobson and A.M. Berggren, *Crossing borders. Gender and citizenship in transition*, 1997, p. 21-55.

De Graaf 2011

A. De Graaf, 'Gezinnen in beweging', *Bevolkingstrends* 2011, 2^e kwartaal, p. 82-96.

Hoofdlijnenbrief over het Emancipatiebeleid van de Minister van OCW 2013

Hoofdlijnenbrief over het Emancipatiebeleid van de Minister van OCW, 10 mei 2013 (Tweede Kamer 30 420).

Jeppesen de Boer 2008

C. Jeppesen de Boer, *Joint parental authority*, European Family Law series No. 22, Antwerpen: Intersentia 2008.

Lewis 2001

J. Lewis, 'The decline of the male breadwinner model. Implications for work and care', *Social Politics* 2001, p. 152-169.

Lewis & Guillari 2005

J. Lewis en S. Guillari, 'The adult work model family, gender equality and care. The search for new policy principles and the possibilities and problems of a capabilities approach', *Economy and Society* 2005, 34(1), p. 67-104.

Van Mourik & Burgerhart 2005

M.J.M. van Mourik en W. Burgerhart, 'De ontwikkeling in de praktijk der huwelijks- en partnerschapsvoorwaarden in de periode 1997-2003', *WPNR* 2005, afl. 6648, p. 1027-1039.

Nikolina 2012

N. Nikolina, 'The Influence of International Law on the Issue of Co-Parenting. Emerging Trends in International and European Instruments', *Utrecht Law Review* 2012, p. 122-144.

Pel 1995

M. Pel, 'Beperking van de alimentatieduur door de rechter', *Trema* 2005, p. 201-208.

Roelvink-Verhoeff 2013

A. Roelvink-Verhoeff, 'Partneralimentatie in ontwikkeling', in: M.V. Antokolskaia en B. Breederveld (ed.), *Partner- en kinderalimentatie: knelpunten en voorstellen voor verbetering*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 89-104.

Schols & Hoen 2012

F.W.J.M. Schols en F.M.H. Hoen, 'CNR-Huwelijksvoorwaardenonderzoek, deel I: algemeen en koude voorwaarden', *WPNR* 2012, afl. 6956.

Smeets & Timmermans 2012

C. Smeets en L. Timmermans, 'Geen vast termijn, maar alimentatie op maat', *Trouw* 3 februari 2012, p. 18.

Spalter 2013a

N.D. Spalter, *Grondslagen van partneralimentatie*, (diss. Amsterdam Vrije Universiteit), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013.

Spalter 2013b

N.D. Spalter, 'Praktische toepassing van de grondslagen van partneralimentatie in de alimentatieprocedure', in: M.V. Antokolskaia en B. Breederveld (ed.), *Partner- en kinderalimentatie: knelpunten en voorstellen voor verbetering*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 69-87.

Spoormans 2012

A. Spoormans, 'Nieuwe regels alimentatie niet nodig. Kortere duur is nu al mogelijk', *Het Financiële Dagblad* 1 maart 2012, p. 8.

Spruijt & Kosmos 2010

E. Spruijt en H. Kosmos, *Handboek scheiden en de kinderen*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum 2010.

Tigchelaar 1999

J. Tigchelaar, *Gescheiden zorgen, zorg en autonomie in het politiek-juridisch debat over alimentatierecht* (diss. Utrecht Rijksuniversiteit), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 1999.

Zijlmans 2013

T.E.D.M. Zijlmans, 'De knelpunten van de partneralimentatie: de duur van de alimentatieverplichting', in: M.V. Antokolskaia en B. Breederveld (ed.), *Partner- en kinderalimentatie: knelpunten en voorstellen voor verbetering*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 105-113.

Vereniging voor Familierecht Advocaten Scheidingsmediators 2012

Vereniging voor Familierecht Advocaten Scheidingsmediators, *Onderzoeksrapport 'Scheiden in Nederland'*, Den Haag: www.verder-online.nl/sites/default/files/TNS%20NIPO_vFAS-Scheiden%20in%20Nederland%202012.pdf

WODC 1987

WODC, *Rechterlijke uitspraken over de regeling van het gezag en de omgang bij scheiding, een landelijk dossieronderzoek*, Den Haag: SDU uitgeverij 1987.

